

LUNDS UNIVERSITET
Humanistiska och teologiska fakulteterna

Ha-Torah – den största gåvan eller den tyngsta bördan?

Judisk och kristen tolkningstradition

Jacqueline Daneberg

LUNDS UNIVERSITET | CENTRUM FÖR TEOLOGI OCH RELIGIONSVETENSKAP

KRMK10 Kyrko- och missionsstudier: Kandidatkurs 15 hp
Handledare: Jesper Svartvik
Examinator: Samuel Rubenson
Termin: VT 2015

Abstract

The Jewish concept of Torah (Ha-Torah) is often described as “the Greatest Gift,” especially among Jews themselves. Within the Christian tradition, especially the Lutheran, the Torah seems to reflect rather the opposite – a heavy burden. This essay addresses the relevant issues concerning the Concept of Torah. What does it mean? What is the Torah of significance for Judaism and Christianity in the past, present and in the future? I present the concept of the Torah in Jewish tradition, and gives some examples of how the Torah has been interpreted in the Christian tradition. I also reviewing three perspectives for a new understanding of the concept, which includes dialogue, the search for identity, openness and curiosity about, and in front of the other. My conclusion is that Torah is a multifaceted concept, with a lot of interpretations. It needs to be understood in the light of the Covenant and in the history of Judaism. Another conclusion is that Christianity has to do with its past in order to reach new insights on its own essence.

Keywords: Jewish theology, Christian theology, Judaism, Covenantal Nomism, The Mount of Sinai, Nomos, Ha-Torah, Torah, Leo Baeck, Paulus, Paulinsk teologi, antijudiskhet, antisemitism, Pentateuken, uppenbarelse, den dubbla uppenbarelsen, lag, evangelium, halakha, aggada, judisk teologi, Kristen teologi, lagreligion, dekalogen, torah lismah, Exodus, förbundet, tolkning, tradition, förbundsnomism, Shavuot, Pingst, det utvalda folket, sefirat ha-omer, zeman matan Toratenu, Påsk, Svenska kyrkan, ortodox judendom, Chassidism, modern-ortodox judendom, ultra-ortodox judendom, konservativ judendom, reformjudendom, rekonstruktionistisk judendom, mitzvot, paulinsk teologi, telos, antijudiska motiv, syndabock, antites, ersättningsteologi, Martin Luther, Hugo Odeberg, Krister Stendahl, gudsmordet, judisk-kristen dialog, Paul Van Buren, Jesper Svartvik, panim el-panim.

1. Inledning.....	1
1.1 Inledning.....	1
1.2 Syfte och frågeställningar.....	2
1.3 Metod och teori.....	2
2. Bakgrund.....	7
2.1 Givandet av Torah.....	7
2.2 Betydelse.....	8
2.3 Muntlig och skriftlig Torah.....	8
2.4 Rätt att tolka.....	10
2.5 Förbundstanken.....	11
2.6 Shavuot och Simchat Torah.....	11
3. Hur Torah tolkas internt av judiska riktningar i modern tid.....	14
3.1 Ortodox tradition.....	14
3.2 Konservativ tradition och reformjudisk tradition.....	17
3.2.1 Rekonstruktionistisk tradition.....	18
4. Några kristna tolkningar av Torah.....	20
4.1 Paulinsk teologi.....	20
4.2 Tre antijudiska motiv.....	22
4.2.2 Antites.....	23
4.3 Martin Luther.....	24
4.5 Sammanfattning.....	27
5. En förnyad förståelse.....	28
5.2 Paul M. van Buren.....	31
5.3 Jesper Svartvik.....	31
5.4 Sammanfattning.....	34
6. Sammanfattning och slutsats.....	34
Käll- och litteraturförteckning.....	39

1. Inledning

1.1 Inledning

I den svenska psalmboken hittar man följande psalm:

”Moses gav oss lag och krav, halleluja.

Jesus lyfter bördan av, halleluja.

Ära vare dig, o Gud. Halleluja.

Lov ske dig, Guds ende son. Halleluja.”¹

Denna text bland många andra, är ett lysande exempel på något som dels fascinerar mig och som dels gör mig upprörd och bekymrad – nämligen att den belyser relationen mellan judendom och kristendom ur en mycket sned vinkel. Under en resa till Jerusalem i oktober 2014, mötte jag något som har kommit att få bestående intryck i min syn på religionsteologi och dess inbördes dialog. Jag som protestantisk kristen, uppvuxen i kristen tradition, mötte levande judendom och fascinationen och nyfikenheten var ett faktum. Under tre veckors tid hade jag ynnesten att få umgås dagligen med den judiska traditionen och att parallellt med min kristna tro, få utforska och beskåda de många likheter (och skillnader) som traditionerna har gemensamt. Ur detta växte givetvis frågor och funderingar kring bl a kyrkans relation till judendomen, polemiken mellan judar och kristna (främst de kristnas polemik gentemot judar) samt hur och varför ersättningsteologin har uppstått men framför allt, hur judendomen framställs som problematisk i kristnas ögon och varför. I en till synes sekulariserad värld, är det viktigt att lyfta dessa frågor, men samtidigt att belysa den situation som varit och fortfarande råder, med ovan nämnda psalmvers som exempel. Resan till Jerusalem, blev för mig en inkörsport till något mycket större än jag kunnat ana. Det skapade hos mig en vilja till öppenhet, sökande efter kunskap och förståelse, men framför allt viljan till dialog och delande.

¹Sv.Ps. 331:6.

1.2 Syfte och frågeställningar

Den judiska rabbinen Leo Baeck skrev:

”Mann muss die Juden kennen, wenn man das Evangelium verstehen will” (övers. ”man måste lära känna judarna, om man vill förstå evangeliet.”²) Mitt syfte är att dels försöka visa på att Leo Baeck har rätt i det han säger, dels att stärka hans argument i denna uppsats. Det är i bakgrund av judendomens historia som man finner de kristnas ursprung och hans argument säger något om hans uppfattning av Torah, eller som vi i allmänna ordalag brukar säga; Lagen.

Jag ämnar försöka ge en bakgrundsöversikt av begreppet ”Torah”. Vad är det? Hur kom det till? Hur skall det uppfattas och av vem? Men framför allt; vilken roll har Torah spelat inom traditionell judisk skrifttolkning och vad spelar den för roll för den moderna judendomen idag? Jag vill försöka ge en bild av hur den moderna judendomens olika riktningar idag uppfattar och tolkar Torah. Därefter ämnar jag titta närmare på hur några få inflytelserika personer i historien har framställt Torah. Är det en korrekt framställning? Jag vill också titta närmare på nyare förståelser av Torah.

Sammanfattat ställer jag mig dessa tre frågor:

- Vad har Torah för betydelse inom traditionell judisk skrifttolkning i historien och i vår samtid?
- Hur har kristna teologiskt framställt Torah?
- Finns det en förnyad förståelse av hur Torah bör tolkas?

1.3 Metod och teori

Jag ämnar göra en komparativ religionsteologisk litteraturstudie. Den inbegriper ett närmare studium av begreppet Torah, där jag med hjälp av rabbinsk litteratur kommer att försöka ge en bakgrundsöversikt samt en översikt över hur den moderna judendomen idag tolkar detta begrepp samt jämföra det med den redovisade kristna tolkningen av begreppet. Jag kommer i min uppsats att analysera, redovisa och diskutera relevanta och inflytelserika forskares texter, som i sin tur kanske kan öppna upp för en ny

²Ur Leo Baecks motskrift *Harnacks Vorlesungen über das Wesen des Christentums. Sonderabdruck aus "der "Monatsschrift für Geschichte u. Wissenschaft des Judentums" 1902, s. 18*

förståelse. Jag kommer att sträva efter att arbeta med min uppsats och mitt material på ett sådant sätt att jag kan göra båda religionerna rättvisa samt att båda grupper känner igen sig i det som skrivs.

Det finns en uppsjö av relevant litteratur och därför har jag varit tvungen att begränsa mig. Jag har valt litteratur efter mina frågeställningar och rubriker och presenterar dem också så. Till den historiska bakgrunden av Torah och till delar av dagens moderna tolkningar har jag haft stor nytta av Karin Hedner Zetterholms bok *Inte i himlen! Text, tolkning och tillämpning i judisk tradition*.³ Den har gett mig en mycket god inblick i rabbinsk judendom, de judiska texterna samt den moderna judendomen. Dessutom har den hjälpt mig att få upp ögonen för hur interpretationen av bibeltexten tycks förstås och tolkas. Göran Larssons *Uppbrottet*⁴ har gett mig en överraskande god förståelse av Torahs betydelser för det judiska folket och har varit mig till god hjälp och insyn. Utöver dessa, vill jag bättre förstå och ge läsaren en förståelse av vad som menas med "Covenantal Nomism". Detta myntade begrepp beskrivs utförligt av E. P Sanders i *Paul and Palestinian Judaism*.⁵ Michael Fishbane har gett mig en exemplarisk förståelse av Torahs plats och betydelse i judisk tradition.⁶ *Constantine's Sword – the Church and the Jews* av James Carroll har gett mig en god historisk överblick.

Eric W. Gritschs verk- *Martin Luther's Anti-Semitism – Against His Better Judgment*, var mycket intressant och väckte goda frågor om antijudiskhetens inflytande i kontext och samtid. Paul M. van Burens bokserie *A theology of the Jewish-Christian Reality* i tre volymer har gett mig ett något annorlunda perspektiv, som jag haft något svårt för. Han dryftar det judiska folkets interna svårigheter och motgångar och talar om en kristen teologi som har skyldigheter gentemot det judiska folket. Han betonar också starkt Paulus partikulära paradigm som grundar sig i att traditionerna i sig är olika, men att de båda ser mycket allvarligt på monoteismen och har mycket gemensamt i fråga om Guds bild, trots att vi inte har samma Gud. En stor okunskap kring judendom och

³Hedner Zetterholm, Karin (2008). *Inte i himlen! Text, tolkning och tillämpning i judisk tradition*. Arcus förlag, Lund.

⁴Larsson, Göran (2007). *Uppbrottet – Andra Moseboken i judisk och kristen tradition*. Arcus förlag, Lund.

⁵Sanders, E.P (1977). *Paul and Palestinian Judaism – A Comparison of Patterns of Religion*. SCM Press Ltd, London.

⁶ Fishbone, Michael (2008) *Sacred Attunement – A Jewish Theology*. The University of Chicago Press, USA.

kristendomens rötter råder. Stendahl menar att man behöver vända sig till den tidens kontext och spänningar för att förstå sammanhanget rätt och tillsammans med Svartvik betonas behovet av en bredare kunskap kring judisk tro och tradition. Svartvik lyfter i *Bibeltolkningens bakgator – Synen på judar, slavar och homosexuella i historia och nutid* behovet av hermeneutiska tolkningsregler för att över huvud taget kunna identifiera den föraktsteologi som så länge fått råda och influera den kristna teologin. Jag pläderar för en ökad medvetenhet i såväl akademiska kretsar som för ”vanligt” folk och därefter en konkret handlingsplan präglad av försiktighet och ödmjukhet inför den andre.

1.4 Forskningsöversikt

Under lång tid har judendomens rätt till existens, legitimitet och teologi ifrågasatts. Med grund i missförstånd och okunskap har detta gett upphov till antisemitism och ersättningsteologi. Judendomen har ibland setts som ett problem, där kristendomen är den stora lösningen. Torah har ibland setts som problematisk, inte minst i den klassiska synen på aposteln Paulus. En trogen och rättfärdig jude som lever enligt alla bud (hebr. *mitzvot*) i Torah. Han är så rättrogen att han ser ner på de som inte håller lagen ända tills han själv inser att det är en omöjlighet att hålla alla bud. Enligt en del kristna exegeter överger Paulus judendomen för en tro på Jesus, som har kommit för att frälsa och visa på den judiska lagens destruktivitet. Dessa två – lagen och tron på Jesus (evangelium), beskrivs som två skilda ting. Den judiska ”dåliga” lagen beskrivs vara raka motsatsen till den ”fantastiska” kristna tron – judendomen har ofta betraktats som en antites. Denna föreställning fanns hos delar av bibelforskningen under lång tid och spår av den går att finna i vår egen kristna teologi. Jag vill dock säga att detta enbart är ett av flera Paulusporträtt samt att det är av högsta vikt att skilja mellan vad som står skrivet (Pauli intention som författare av texten) samt hur den har tolkats och tillämpats.⁷ Med bakgrund i detta och i sökandet efter den historiska Jesus, väcktes ett intresse för fortsatt forskning. Troligt är då också att ett intresse för kristendomens sanna ursprung och utveckling väcktes i början av 1900-talet med jakten på den historiske Jesus (*The Quest of the Historical Jesus*). Jag ämnar nedan dryfta några få, framstående forskare inom religionsteologins fält med fokus på judisk-kristen dialog. Nedanstående är dock endast

⁷Svartvik, Jesper (2006) *Bibeltolkningens bakgator – Synen på judar, slavar och homosexuella i historia och nutid*. Verbum förlag AB, Stockholm, s. 21

ett kort och selektivt urval, av alla de forskare som bedriver ett mycket viktigt arbete med den judisk-kristna dialogen.

Krister Stendahl (1921-2008) var under sin levnad professor och dekan vid Harvard Divinity School och biskop i Stockholm (1984-1988). Han må kanske främst ha förknippats med Paulusforskningen, som han började med i slutet av 1940-talet och hans texter, t ex ”The Apostle Paul and the Introspective Conscience of the West” samt böckerna *Paul among Jews and Gentiles* (1976) och *Final Account* (1993) som vittnar om den grund han lade för den fortsatta forskningen. Stendahl betonar hermeneutikens betydelse i materialet, att se till den historiska kontexten och att inte bidra till att det stora tomrum som uppstår mellan ”då” och ”nu” tas bort och att dåtid och nutid då sätts ihop. Snarare menar Stendahl att fokus bör sättas på författarens/författarnas intentioner och vad Skriften faktiskt betydde då och där, för de som levde och verkade i historien. Han menar också att man bör se upp med att separera kristendom och judendom ifrån varandra då de: ”både som religioner och traditioner står i ett sådant förhållande till varandra att det är svårt för dem att existera som parallella företeelser.”⁸ Han betonar istället den kristna teologins behov av nyorientering, något som måste ske i dialog med judendomen. Det är i kunskap om, i respekt och samförstånd som vi kan närma oss varandra. Samtida med honom har vi Paul Matthews van Buren (1924-1998), en framstående teolog som författade bl a verket *A Theology of the Jewish-Christian Reality* i tre volymer. I detta verk lyfter han den kristna kyrkans ansvar och plikt gentemot det judiska folket. Teologen Ed Parish Sanders (född 1937) myntade begreppet *Covenantal Nomism* i en av sina kändaste böcker, *Paul and Palestinian Judaism – A Comparison of Patterns of Religion* (1977). Han menar att man inom Paulus-forskningen till viss del missförstod Paulus tankar om Torah. Paulus fördömde inte sin egen religion som lagisk och fördömande, utan hade fokus på förbundet - hur man blev del av det och hur man förblir i det. Det bör nämnas att Sanders hade stora problem med att få denna bok utgiven.

Idag återfinns man en uppsjö av material och forskare inom den judisk-kristna dialogen från både judiskt och kristet håll. Göran Larsson (född 1949) är exeget, docent i judaistik och präst med ett stort intresse för studiet av judendom, antisemitism och judisk-kristen relation. Han har mottagit flera priser, däribland Israel Prize. Han har i synnerhet granskat 2 Mosebok (Exodus) i kristen och judisk tradition och betonar starkt det judiska arvet i

⁸Stendahl, Krister (1986) *Meningar*. Göteborg: Verbum Förlag, s. 250

kristen tradition. Forskaren Karin Zetterholm har också publicerat givande material, med grund i rabbinsk judendom, judisk texttolkning, Paulus- och Jesus-forskningen. Jesper Svartvik (född 1965) är professor i teologi och innehavare av Krister Stendahl-professuren i religionsteologi i Lund och Jerusalem. Hans doktorsavhandling – *Mark and Mission: Mk 7:1–23 in Its Narrative and Historical Contexts* (2000) behandlade tidiga judisk-kristna relationer och sedan dess har han publicerat en rad verk med syfte att bättre förstå förhållandet mellan judendom-kristendom, men också dessa religioners förhållande till Islam. En väsentlig del av hans forskning är att lyfta fram den historiska aspekten, se hur relationen ser ut i vår samtid och öppna upp för möjliga, positiva framtida relationer. Mycket tydligt framgår detta mål i t ex boken *Bibeltolkningens bakgator: Synen på judar, slavar och homosexuella i historia och nutid*.

1.5 Avgränsningar

Jag har valt att arbeta med förståelsen av Torah i dåtid och nutid, se hur det har använts/missbrukats i kristen tradition samt försöka ge en ny förståelse av Torah, hur det bör/kan uppfattas. Jag är väl medveten om en åtstramad tidsram och inser därmed mina begränsningar i fråga om bl a material. Jag har valt att avgränsa mig till att presentera några betydelsefulla personer – däribland Paulus, Martin Luther och Hugo Odeberg och ge läsaren en inblick i hur deras uppfattning har beskrivits. Därefter går jag in i några inflytelserika forskares diskussion i nutid, däribland Krister Stendahl, Paul Van Buren och Jesper Svartvik. Jag hade kunnat lägga till mer material för en större bredd och objektivitet, inte minst från judiskt håll.

1.6 Disposition

Jag inleder denna uppsats med uppställning av syfte och frågeställning. Utifrån dessa leder jag sedan läsaren vidare till metod och teori, där jag i stora drag redogör för vilken metod jag kommer att använda, samt vilket material jag valt att avgränsa mig till. Under rubriken ”Forskningsläge” kommer läsaren att få ta del av ett representativt urval av den exegetiska forskningen på området och få inblick i vilka avgränsningar jag valt att göra för att lyckas med mitt arbete. Under ”Bakgrund” kommer läsaren att sättas in i den judiska kontexten och Torahs historiska bakgrund, främst efter rabbinsk litteratur. Därefter följer en genomgång av hur Torah uppfattas, tolkas och används inom den moderna judendomens riktningar idag. Jag fortsätter genom att ge läsaren en inblick i hur

Torah har uppfattats och tolkats av två kristna teologer – Martin Luther och Hugo Odeberg. Därefter argumenterar jag, genom Paul M. van Buren, Krister Stendahl och Jesper Svartvik, för en ny förståelse av begreppet Torah. De slutsatser som finns att fatta, finns avslutningsvis under ”Diskussion och sammanfattning”. Här presenterar jag mina tankar samt eventuella bidrag till den senaste forskningen.

2. Bakgrund

2.1 Givandet av Torah

Bakgrunden till givandet av Torah finner man i 2 Mos 19-24, vid uppenbarelsen på Sinai berg. Innan dess beskrivs det hur Israels folk är slavar i Egypten och hur Mose får uppdraget att föra folket ut ur landet. Det är en fascinerande historia som berättar om ett folks tunga vandring mot det förlovade landet. De har visserligen kommit ifrån förtrycket under faraon i Egypten, men de är ännu inte fria. Ordet som står i grundtexten, *eved* (pl. *avadim*) är ett ord som kan beteckna såväl ”slav” som ”tjänare.” När Israels folk befriats från Egypten, går de inte från fångenskap till frihet. De är fortfarande slavar (*avadim*). När de anländer Sinai berg och Mose får ta emot de två stentavlorna – får ta emot Torah (hebr. *matan Torah*), då är förbundet slutet mellan Gud och hans folk. De är då befriade till att vara i Guds förbund och befriade från slaveriet.⁹ Detta är den stora höjdpunkten i Israels historia – givandet av Torah och förenandet av ett folk. Zetterholm förklarar Guds givande av Torah som en utlösande och uppenbar faktor till att Israel blir födda till Guds folk och det definierar också deras självförståelse.¹⁰ Det har länge varit en intern likväl som en extern hätsk debatt kring Israel som Guds utvalda folk. I Bibel 2000 beskrivs Israels folk som utvalt framför andra folk, när en mer korrekt översättning (som vilar på hebreiskans *min* som betyder ”från”, samt *qadosh* med betydelsen ”heligt”, eller ”avskilt”) är att Israels folk är avskilt (utvalt) från/bland andra folk. Folket är inte ”bättre än” andra folk, tvärtom har de inget utmärkande och är ett litet folk som väljs ut för en uppgift – att leva i förbund med Gud. Detta tycks ske frivilligt, men i en rabbinsk tradition framförs Torah som påtvingad Israels folk. Då stod folket under (hebreisk betydelse, jämför 2 Mos 19:17) Sinai berg som Gud höll upp ovanför dem och hotade att släppa det på dem om

⁹Larsson, s. 62

¹⁰Zetterholm, s. 27

de inte tog emot Torah. Här utgör avskildheten en nackdel. För majoriteten är dock Torah av stark positiv betydelse och Torah har sedan dess uppenbarelse kommit att utgöra kärnan i det judiska levernet och har en mycket stark betydelse och funktion.¹¹

2.2 Betydelse

Inom den rabbiniska traditionen syftar Torah främst på de två uppenbarelsen som Mose tog emot på Sinai berg. Han tog där emot den skriftliga Torah och den muntliga Torah. I allmänna ordalag brukar Torah enbart stå för de fem Moseböckerna - Pentateuken. Men Torah är ett mångfacetterat begrepp inom den judiska traditionen. Det kan betyda ”lära/instruktion/undervisning”, men det kan också kort beteckna ”Guds ord” eller ”Guds uppenbarelse.” Den grekiska motsvarigheten som återfinns i Septuaginta översätter Torah med *nomos* som betyder just ”lag.” En viss problematik uppstår när man väljer att tolka Torah allt för snävt eller sätter det i kontrast till det kristna evangeliet som anses beteckna nåden. Torah syftar mer på lydnad, då förpliktelser och bud utgör en del av den (hebr. pl. *mitzvot*). Frank Crüsemann betonar i sin bok att Torah innehåller både narrativa och legala element. Han menar att det som den systematiska teologin gärna delar in i lag och evangelium, bud och löfte, alla kan sammanfattas i Torah och att Torah utgör enheten av lag och evangelium. Han anser det teologiskt problematiskt att framställa Torah som ”Lagen.” Tvärtom ses Torah som ”den största glädjen”, en källa till Gud och dennes kärleksfulla omsorg om människan.¹² Att studera Torah har och är för rabbiner och andra ett sätt att lära känna Gud. Torah beskrivs vara ett kommunikationsmedel.¹³

2.3 Muntlig och skriftlig Torah

Man brukar vanligen dela in Torah i muntlig och skriftlig tradition och enligt rabbinisk tradition mottog Mose dessa två som samtida uppenbarelsen på Sinai berg. Tillsammans ger de en helhetsbild av Guds instruktioner till människan. Den skriftliga Torah består främst av Pentateuken (de fem Moseböckerna) som i sin tur ingår i Tanakh, som innehåller hela Gamla Testamentet. Den muntliga Torah kan ses som ett komplement till denna, i syfte att förklara och tolka. Den muntliga Torah har sedan dess uppenbarelse på

¹¹Fishbone, S 46f samt Zetterholm, S 27-30

¹²Hedner Zetterholm, s. 30. Larsson, s. 348, se utläggning om ordet *Torah*. Crüsemann, Frank (1992) *The Torah – Theology and Social History of Old Testament Law*. Fortress Press, Minneapolis, s. 1-5.

¹³Hedner Zetterholm, s. 44

Sinai traderats och utlagts, främst av den rabbiniska judendomen och delas i sin tur in i två typer av innehåll: halakha (syftar till verbet *att gå* på hebreiska) och brukar betraktas som ”religiös lag”. Här ingår alla typer av regler och förbud, i synnerhet kring varje judes levnad. Aggada (syftar till verbet *att berätta* på hebreiska) är den andra typen av innehåll och överslätande sammanfattat är det allt som inte faller under halakha, en motsats. Oftast rör det sig om berättelser, men också om reflektioner och tankar.¹⁴ Fishbone betonar att halakha är den levande, judiska teologin i ord och gärning. Det är den som visar vägen till ett liv med Gud i centrum. Torah är inte död eller bortglömd, den är i högsta grad levande och närvarande i varje judes liv.¹⁵

Allt vad Herren har sagt vill vi göra,¹⁶ lovar folket vid Sinai. Hebreiskans *na'ase ve-nishma'* som är grund till ovanstående citat, betyder ”göra och höra”. Det talar om folkets del i löftet från Gud. Att människan kan vara passiv och enbart lyssna till vad Gud har att säga, men också kan vara aktiv och faktiskt göra vad som efterfrågas (följa Torah). Detta är förbundets villkor – göra och höra, eller kanske först höra och sedan göra. Hos Israels folk skall det finnas en vilja att gå ut och ”göra” direkt, men att fortfarande ha ett öppet sinne för vad Gud vidare vill förmedla. Å andra sidan bör man först höra för att förstå vad man skall göra. Larsson menar att dessa två, ”göra och höra”, lätt kan sammanfattas som halakha och aggada. Halakha är det som konkret bör och skall göras, såsom att t ex helga sabbaten eller bära kippa. Halakha besvarar också frågor som börjar med: vad, när och hur och betraktas inte som absolut sanning, utan är föränderlig.¹⁷ Aggada däremot, skall höras och besvarar frågor som börjar med ”varför.” Ett och samma bud kan också innehålla både halakhiska och aggadiska aspekter. Halakha och aggada är ett motsatspar som arbetar i symbios med varandra. För att vidare styrka att judendomen är en lagreligion som värdesätter lydighet, snarare än att den är lagisk till sin karaktär, bör nämnas att rabbinerna talar om *torah lishmah*, att hålla budet för dess egen skull. Det bygger på två premisser – antingen att Gud har sagt det eller att en medmänniska behöver det. Alltså inte för egen vinnings skull och falsk egenrättfärdighet. Dekalogen (de tio budorden) startar heller inte med ett bud, utan snarare med ett kärleksord, från Gud till folket. ”Jag är Herren, din Gud, som förde dig

¹⁴Ibid, s. 18. Johnson, s. 93.

¹⁵Fishbone, s. 108-129

¹⁶ Fritt översatt efter Bibel 2000, 2 Mos 24:7

¹⁷Zetterholm, s. 40

ut ur Egypten, ut ur slavlägret.” Här skymtas en evangelisk grund, ett evangelium: ”Detta är inte vad du ska göra, utan handlar om vad jag har gjort för dig.” Det är ett levande kärleksbrev från Gud till Israels folk. ”Jag har gjort detta, jag är DIN Gud.” Lagen ingår inom förbundet som omsluts av nåd och kärlek, som är ständigt levande och aktuellt.¹⁸

2.4 Rätt att tolka

Det finns många utläggande tolkningar av och kring Torah. Judendomen är, som en judisk filosof en gång uttryckte det: ”Ett minimum av uppenbarelse och ett maximum av tolkning.”¹⁹ Inom den rabbinska judendomen ses Sinai-uppenbarelsen bl a som en ständig process. Gud uppenbarade den skriftliga Torah, men samtidigt också den muntliga, där han bjuder in folket att vara med och tolka. I en annan version ger han såväl tolkningsprinciper som färdiga tolkningar. Människan har så att säga både en passiv och aktiv del i uppenbarelsen. Zetterholm argumenterar för att: ”nya tolkningar av Bibeln inte bara är legitima, utan att det till och med är Guds avsikt att människan skall söka efter nya betydelser, utveckla, anpassa och förändra den.”²⁰ Bibeltexten har ett skriande behov av tolkning för anpassning, modifiering och tillämpning. Detta menar Zetterholm, har varit och är en av judedomens största styrkor. Traditionen att bevara och tolka förs vidare generation efter generation och det är främst den religiösa auktoriteten i varje ny generation som har tolkningsföreträde, vilket ger stora möjligheter för samtida anpassning av halakhiska frågor. Dessutom besitter rabbinerna stor auktoritet, så stor att vad som står i Torah i sig själv inte äger legitimitet, det är hur rabbinerna själva väljer att tolka den, detta är dock bara en tradition bland flera, där somliga förespråkar Torahs egna legitimitet som helig skrift. Detta har genom historiens gång gett upphov till stor debatt kring olika uppfattningar. En rabbinsk föreställning är just, som nämnt innan, att Gud uppenbarade Torah tillsammans med tolkningar, något som brukar kallas för ”Torahs sjuttio ansikten.” Kortfattat innebär det att Gud redan från början såg till att det i Torah fanns flera olika tolkningsmöjligheter att tillgå.²¹

¹⁸Larsson, s. 164-169, 222-225.

¹⁹Hedner Zetterholm. Citat av Abraham Joshua Heschel, s. 16

²⁰Ibid, s. 16, 30, 31

²¹Ibid, s. 34-43, samt Larsson, s. 220,221

2.5 Förbundstanken

Gud gav Torah till Israels folk, men folket valde själva att ta emot den. Detta givande och tagande sammanfattar det som blir förbundet. Teologen E P. Sanders myntade begreppet *Covenantal nomism*, en förbundsnomism - en trohet mot förbundet. För att förstå Torahs funktion måste man sätta sig in i förståelsen av det judiska förbundet, där relationen mellan Torah och förbundet är mycket speciellt. Enligt Sanders karaktäriseras denna relation av att den som lever i förbundet betraktas som rättfärdig av Gud och att människans svar på att vilja leva i förbundet är att hålla Torahs bud. Torah är fortsatt en offerinstitution som inte kräver en fullständig lydnad av buden (för Torah omtalar själv att människan kommer misslyckas med det) för att människan ska få del av Guds frälsning. Därmed faller också den bild av judendomen som en legalistisk religion som ofta framställs av kristna, då den saknar stöd i judiska källor.²² Det är, enligt Sander, också irrelevant att blanda in judendomens syn på rättfärdighet och Kristus. Allt kretsar kring hur man blir del av förbundet (genom Guds nåd) och hur man förblir i förbundet (genom att följa Torah). Att hålla lagen är människans respons på Guds nåd, men också ett sätt att utforma det utvalda folkets gemenskap och identitet.²³

2.6 Shavuot och Simchat Torah

Till åminnelse och glädje över Torah och förbundet firas högtiden Shavuot. För att göra det enkelt att förstå skulle man kunna jämföra det med den kristna högtiden Pingst, men det bör poängteras att ordet ”pingst” inte förekommer på hebreiska och således inte heller återfinnes i Gamla Testamentet. Istället är det ursprungligen från grekiskans *Pentecoste* (den femtionde) som syftar på den femtionde dagen efter påsk och som återfinnes i Nya Testamentet. *Shavua* (hebr. pl. *Shavuot*) betyder ”vecka.” Högtiden kallas för veckohögtiden och oavsett om det är dagar eller veckor som beskriver det, så syftar det på de sju veckor eller 50 dagar som varar mellan påsk och Shavuot.²⁴ Högtiden firas också av kristna, men med grund i Andens utgjutande som bekräftande av förbundet som Gud skapar med människorna genom Jesus Kristus. Vid en enkel översikt tycks Shavuot handla om en agrar festtid, där man firar den rika skörden, men i betraktande av judisk tradition och tolkning väger det in mer än så, enligt Larsson. Sju

²² Hedner Zetterholm, s. 107ff. Sanders, s. 422f

²³ Sanders, s. 511-518

²⁴ Larsson, Göran (2006) *Tid för Gud- Judiska och kristna perspektiv på de judiska högtiderna*. Arcus förlag, Lund, s. 54

veckor efter påsk uppges uppenbarelsen på Sinai berg ha ägt rum, samtidigt firas Shavuot som en glädje över att Guds löfte uppfylls. Löftet att Gud skall vara med Mose och hans folk.²⁵

Perioden mellan påsk och Shavuot präglas av väntan redan från påskens första dagar. Man firar då *sefirat ha-omer* (hebr. *omer*: ”kärve”). Det är en räkning man håller med bakgrund i 3 Mos 23:15, där man räknar ner dagarna till Shavuot. Larsson menar att det också är fråga om symbolik – Shavuot är det syrade brödets högtid. En markering på att den långa vandringen i öknen nu är slut och att befrielsen är ett faktum. Nu råder friheten. Detta ter sig dock en aning märkligt i bakgrund av att man inom judisk tradition gör stor skillnad mellan osyrat (*matsa*) och syrat (*chamets*) bröd. Ett syrat bröd har inte att göra med om det är surt eller sött, utan betecknar snarare allting som har någon substans från de fyra sädesslagen, så fort de börjat jäsa. Under påsken är matföreskrifterna oerhört stränga och allt som innehåller *chamets* får varken ätas eller synas. Detta praktiseras tydligt i t ex rengöringen av kök och kokkärl innan påsk. Kopplingen mellan surdegen (*seor*) och *chamets* är tanken att jäsning kopplas till förruttelse, i såväl praktisk som inre betydelse. Det syrade blir en symbol för den inre förruttelsen och synden och när man plockar bort det, ger man uttryck för en vilja till nystart i relationen till Gud och förbundet. Symboliken vilar i att det osyrade brödet, som äts under påsk är ”fattigdomens och slaveriets” bröd, medan shauvots syrade bröd är ett ”frihetens” bröd som markerar befrielsens fullbordande.²⁶

Dock är detta ingen glädjefull väntetid, tvärtom är den att jämföra med den kristna ”Stilla veckan”. Det är en sorgetid som kantats av många av de missöden som drabbat judarna genom historien, däribland de många människor som dog under *Bar Kochba*-upproret men också under förintelsen (hebr. *Ha-Shoa*) som ägde rum under 1900-talet. Därför infaller också *jom ha-shoa*, förintelsedagen, under denna tid (27

²⁵Ibid, s. 56ff

²⁶ Detta med bakgrund i förbudet att äta syrat i 2 Mos 12:15, 19f samt att det inte får synas i 2 Mos 13:7; 5 Mos 16:4. Syrat bröd fick ej heller användas i samband med offren, se t ex 2 Mos 23:18; 34:25. Traditionen i att äta osyrat bröd blir extra tydlig i uttåget från Egypten, där snabba uppbrott omöjliggjorde brödets jäsning, se 2 Mos 12:34, 39. Det syftar till att påminna om folkets utsatthet och en nystart – bort med det gamla och börja på nytt i trohet till Gud och förbundet. Det osyrade brödets högtid är lika viktig och aktuell varje år och påbjuds firas i 2 Mos 12:14, 17; 13:3.

nisan). Larsson lyfter också en mycket intressant vinkel och menar att man bör ha i åtanke att kyrkans förföljelse av judarna utgör en viktig orsak till omer-räkningens sorgliga approach.²⁷ Den trettiofjärde dagen (hebr. *lag baomer*) firar man dock, kanske med bakgrund i den judiska historien. Trots inslag av agrara motiv, är det Sinaiuppenbarelsen som står i centrum under Shavuot. Mjölkmatt och honung äts och trots att ursprunget till detta inte framgår klart, är detta bilder som starkt känns igen från Skriften.²⁸ Redan natten före Shavuot, sitter många i de öppna synagogorna och ber och läser. Detta liknas ofta vid en bröllopsnatt, eftersom Sinai-uppenbarelsen är det stora tecknet på förbundet mellan Gud och folket.²⁹

Shavuot är med andra ord Förbundets högtid. Man läser ur 2 Mos 19-20, samt Ruts bok. Inte bara utspelar innehållet i den sig under skördetiden, den betonar också en stark kvinna som konverterar till judendomen och lever i trohet och kärlek till Gud och förbundet. Hon anses också vara stammoder till David (och så också till Jesus om så är fallet), som enligt tradition föddes och dog under Shavuot.³⁰ Shavuot fyller en mycket djup funktion och visar på kontinuitet och samhörighet– förbundet är inte tidsbegränsat eller gäller en begränsad skara människor. Det gäller tiden ut och för generation efter generation. Det var också då Torah blev given. Gud gav folket Torah. Folket fortsätter fira Shavuot varje år, som ett tecken på att de vill förbli i förbundet och minnas *zeman mattan Toratenu*, ("tiden då vår Torah blev given"). Inom den kristna traditionen brukar pingst ofta kallas för "kyrkans födelsedag." Idag läggs inte lika stor vikt vid den som förr och för många kristna vandrar den obemärkt förbi. Pingsten i kristen tradition fyller till stor del samma funktion som inom den judiska. Det är en fortsättning på påskan, men medan den judiska traditionen firar förbundet med Gud genom givandet av Torah och Sinai-uppenbarelsen, firar den kristna förbundet med Gud genom Jesus Kristus. I Apostlagärningarna sker visserligen pingstundret i Jerusalem, men det är ett förnyat pingstunder. Det har sin bakgrund i den judiska traditionen och har sina rötter i GT, något som många kristna genom historien inte haft kunskap om. Larsson nämner exempelvis det faktum att läsningen i Svenska kyrkan på pingstdagen inte innefattar 2

²⁷Ibid, s. 39ff, 58ff

²⁸Se exempelvis Ps 119:103, Höga visan 4:11, men också i NT: ex 1 Kor 3:2f, Hebr 5:12f samt 1 Pet 2:2f.

²⁹Larsson (2006), s. 60f

³⁰Ibid, s. 62

Mos 19-20, när det bör vara en självklarhet att detta första pingstunder, det som sker på Sinai och resulterar i givandet av Torah, bör läsas.³¹

3. Hur Torah tolkas internt av judiska riktningar i modern tid

Min mening med följande stycken under denna rubrik är uttryckligen inte ett försök till att särskilja eller separera judiska riktningar från varandra. Jag ämnar snarare, utifrån varje specifik trosriktning som står beskriven i detta kapitel, försöka återge en central del av förståelsen av begreppet Torah inom olika judiska traditioner under de tvåhundra senaste åren. Traditionerna kan till viss del gå in i varandra och det är av yttersta vikt att förstå att det finns utrymme för åtskilliga tolkningar under var och ett av dessa paraplybegrepp.

3.1 Ortodox tradition

Den ortodoxa traditionen är den striktaste inom judendomen, när det kommer till att observera lagen och leva enligt halakha. Traditionen är splittrad i flera riktningar och är mångfasetterad. Främst delas traditionen upp i två läger; modern- ortodox och ultraortodox (charedim). Ultraortodox judendom är den striktaste ortodoxa riktningen, medan modern ortodox judendom anses vara mer öppen och liberal för tolkning. Den största skillnaden är att iakttä i mötet med den sekulära världen, där modern judendom anser att den kan integreras och leva i den moderna världen och ändå behålla sina judiska seder och bruk. Bakgrundsgestalten till den moderna ortodoxin, Samson Raphael Hirsch (1808-1888) såg inga problem med den moderna omvärlden. Han gick enligt mottot: ”Torah med världslig bildning” och dagens modern-ortodoxa är väl integrerade i samhället, ofta välutbildade.³² De ultraortodoxa riktningarna håller sig hellre till sina egna grupper, utan inflytande från den sekulära världen. De vill att traditionen fortskrider utan förändring och undviker kontakt med icke-judar och det omgivande samhället. Chassidism (som betonar fromhet, intellekt och bönenas makt) är en annan ortodox riktning, liksom *Mitnagdim* (också kallade *litvaks*, som betonar studiet av Talmud och är motståndare till chassidismens teologiska läror).³³

³¹Larsson, s. 55-66

³²Hedner Zetterholm, s. 140

³³Hedner Zetterholm, s. 141

3.1.1 DE FEM PELARNA

Den modern-ortodoxa rabbinen Asher Lopatin presenterar den ortodoxa judendomens fem teologiska pelare.³⁴ Han betonar att oavsett ortodox inriktning så är det mycket viktigt att man är seriös i sin tro, något som han menar att ultraortodoxa judar ofta har bättre fokus på än de som är modern-ortodoxa i och med sitt valda levnadssätt. Att vara medveten om den grundens tro och liv vilar på, fungerar som en ständig påminnelse om att bejaka och följa den judiska lagen. De fem pelarna är:

1. Torah Mi ‘Sinai – Torah gavs på Sinai.

Denna första pelare förespråkar och visar på en intimitet och närhet till Torah. Torah gavs av Gud till människorna vid Sinai, den är oändlig och talar till människan. Det enda rätta är att böja sig ner inför den och visa vördnad. Att ta emot Torah (*matan Torah*) jämförs med det judiska bröllopet (*kiddushin*), relationen mellan man och hustru.³⁵ ”Only if you feel Torah is your God-given partner can you then become intimate with her.”³⁶ När intimiteten är närvarande, kan du också lita på dina tolkningar av Torah.

2. Chidush Mi ‘Sinai – Innovation från Sinai.

Med den intima förståelsen från stycket ovan, öppnar det också upp för ny förståelse och tolkning om man verkligen tror att Torah är oändlig och gudomlig. Fruktar man Guds ord (*d’var hashem*) så vet man att ingen människa någonsin kan förstå Guds ord fullt ut. Ordet är aldrig uppenbart, aldrig lätt att förstå. Människan är allt för begränsad för att kunna veta vad Guds vilja är.³⁷ Nya tolkningar har en lång väg att vandra genom tolkningstraditioner och sedan genom Talmud, som i sin tur kanske måste läsas om med helt nya ögon. Först när denna läsning blivit diskuterad, debatterad, motsatts och utmanats och dessutom passar in i ramen för traditionens auktoriteter (t ex *Rishonim*) kan den

³⁴ Lopatin, Asher. 2010. “Five Pillars of Orthodox Judaism or Open Charedism.” I *Jewish Theology in Our Time – A New Generation Explores the Foundations & Future of Jewish Belief*, red. Elliot J Cosgrove. USA: Jewish Lights Publishing, s. 81-85

³⁵ Siegel, Seymour. 1993. ”Theology, Torah and the Man of Today.” I *Judaism in Cold War America 1945-1990*, red. Neusner Jacob. Volym 7: Conserving Conservative Judaism: Reconstructionist Judaism. New York: Garland Publishing, Inc, s. 298ff

³⁶ Lopatin, s. 83

³⁷ Hedner Zetterholm, s. 147

ta plats i den ursprungliga halakha som gavs till Mose på Sinai (Halakha l'Moshe mi 'Sinai). Torah i samspel med de tankar och idéer som fluktuerar i vår omvärld skapar innovation och utveckling i varje ny generation och var alltså inte något som uppenbarades en gång för alla på Sinai berg.³⁸

3. Halakhisk stränghet och disciplin

För att man skall vara värdig att tolka och eventuellt omtolka Torah, krävs det att man noga observerar halakha – att man håller matreglerna (*kashrut*), sabbaten, tillbedjan m.m. Genom att först bevara Torah och Torahs praxis kan man gå över till att tillämpa nya innovativa tankar för att förstå Torah i vår samtid.³⁹

4. Inklusivitet

”Israel, the Torah and God are all one.”⁴⁰ Alla dessa tre är lika mycket värda. Om en missaktas, föraktas de två andra. Känner man inte Guds krav på det judiska folket som en kärleksfull enhet, kan man då verkligen tro på Torah?

5. Medmänsklighet

Att se det gudomliga i varje medmänniska och att själv handla på ett sådant sätt att medmänniskor kan se det gudomliga i mig (*tzelem elohim*).⁴¹ Utväljandet av Guds folk är en central del i förståelsen av Torah. Det är varje ortodox judes skyldighet att observera och hålla lagen. Håller man inte lagen, kan man bli straffad men aldrig övergiven.⁴² Zetterholm skriver: ”Halakha står i centrum för det judiska livet, och syftet med en lag som reglerar minsta detalj i en judes liv är att göra det heligt.”⁴³

I dessa fem pelare återges det kanske mest centrala kring Torah i ortodox tradition. Torah (den muntliga såväl som den skriftliga) uppenbarades för folket på Sinai berg av Gud till Mose och den är oföränderlig. Då alla bud är givna av Gud, är de gällande för alla tider.⁴⁴

³⁸ Lopatin, s. 83-84. Se också Hedner Zetterholm, s. 147.

³⁹ Lopatin, s. 84

⁴⁰ Ibid, s. 84

⁴¹ Ibid, s. 85

⁴² Cohn-Sherbok, Dan.1996. *Modern Judaism*. USA: St. Martin's Press, Inc, s. 44f

⁴³ Hedner Zetterholm, s. 146

⁴⁴ Hedner Zetterholm, s. 145

3.2 Konservativ tradition och reformjudisk tradition

Den konservativa rörelsen är inte den mest konservativa traditionen ur praktisk synpunkt. Däremot ses den som mer konservativ än reformjudendomen, som den tillkommit i protest mot. Konservativ judendom placerar sig någonstans i mitten på skalan över judiska traditioner. Anhängarna menar att reformjudendom i allt för stor skala anpassat sig till samtidens värderingar och därmed gör avkall på traditionen. De konservativa anhängarna själva menar dock att det finns stöd för förändring i traditionen och att det är bättre att anpassa och förändra i liten skala än att förbli i det gamla, som de ortodoxa. Ännu en skillnad från reformjudendomen är anspråket på att få avgöra eventuella förändringars legitimitet. Man skall hålla sig till halakha, men denne i sin tur är inte oföränderlig då det är ett levande stycke som alltid tolkats och förändrats. Individer kan dock inte själva välja om en förändring är legitim eller inte, då det är hela det judiska folket som enhet som ger uttryck för eventuella förändringar eller omtolkningar, ihop med beslut från rabinerna i fråga om tidigare traditionella, halakhiska beslut. Inom reformjudendom ligger denna fråga mer öppen för allmän tolkning. Zetterholm menar att de individuella gränserna är flytande, att det snarare är hur väl man observerar halakha som avgör om man tillhör de konservativa judarna eller de reformjudiska.⁴⁵ Bland konservativa judar anser man att den skriftliga Torah är ett verk av människor. Vissa menar på att författarna var gudomligt inspirerade och ville förmedla ett speciellt budskap, medan andra tänker sig att uppenbarelserna av Torah är ett gudomligt möte, där varje individ får känna Guds närvaro. Så tyckte t ex en av teologerna bakom den konservativa judendomen. Abraham Joshua Heschel (1907-1972) menade att Gud ligger bortom människans förståelse och att vi endast kan uppleva Guds närvaro. Denna närvaro som människor upplevt med Gud återges i Bibeln. Bibeln innehar auktoritet genom sitt gudomliga ursprung och halakha innehar en legitimitet då den återger Guds vilja. Den judiska lagen är heller inte statisk eller oföränderlig. Den ska bevaras, då den uppbär grunden till judendomens enhet och förståelse av Guds vilja. Samtidigt är det legitimt med förändring och förnyelse, då människor har varit en viktig del av utformandet och det praktiska genomförandet.⁴⁶

⁴⁵ Ibid, s. 143f

⁴⁶ Hedner Zetterholm, s. 148f

Den reformjudiska rörelsen går till stor del hand i hand med den konservativa rörelsen i fråga om Torah. Frank Rosenzweig formulerade uppenbarelsen som ett personligt möte med Gud, där Torah kom att bli Israels respons. Torah är alltså människans försök att förstå Guds vilja och leva i relation med Gud. Torah är bokstavligen relationen mellan Gud och folket, som modifieras något i takt med varje ny generations förståelse och tillägg. Uppenbarelsen ses så till vida inte som en konkret, historisk händelse i historien. Snarare ger den uttryck för att Gud visar sin vilja genom människans förnuft och att människan i takt med ökad kunskap förstår Guds vilja allt bättre. Både muntlig och skriftlig Torah är ett resultat av människans försök att förstå Guds vilja och har alltså påverkats av människors värderingar genom tiderna och den kontext som den existerat i. Då förståelsen ökar med framtida generationer, är inte tidigare lagar bindande. På samma sätt är det inom reformjudendomen upp till individen vilka delar av den judiska lagen denne vill följa, till skillnad från den konservativa traditionen. Halakha är inte bindande, men ses som vägledande. Samtidigt är halakha att betrakta som ett diskussionsforum för vad som förväntas av en människa från Guds sida. Traditionen skall i den mån det är möjligt bevaras, men finns det bättre sätt att ta itu med en viss situation, så får man göra avkall på traditionen.⁴⁷

3.2.1 Rekonstruktionistisk tradition

Den rekonstruktionistiska traditionen är sprungen ur den konservativa rörelsen. Grundaren heter Mordecai Kaplan (1881-1983) som hade sin bakgrund i den ortodoxa traditionen. I sin bok *Judaism as a Civilization* beskriver han utförligt sina tankar kring judendomens olika riktningar och oron över hur de utvecklats.⁴⁸ Den moderna världsbilden kolliderar med riktningarnas förståelse av Torah. Själv menar han att Torah har en självklar plats i ett judiskt liv, annars vore det inte judiskt. Att Torah gavs på Sinai berg är dock högst otroligt. Likaså är det svårt, med den moderna förståelsen av världen, att se Israel som ett utvalt folk eller tro på en kroppslig uppståndelse. Judendomen har inte kommit till genom Guds ingripande, utan är istället resultatet av en mänsklig utveckling. På samma sätt speglar Torah det judiska folkets utveckling, snarare än att vara gudomligt inspirerad. Med detta sagt, är judendomen enligt Kaplan

⁴⁷ Ibid, s. 151f

⁴⁸ Eisen, Arnold M. 1998. *Rethinking modern Judaism: ritual, commandment, community*. USA: The University of Chicago Press, s. 218f

en civilisation som inbegriper en historisk och social utveckling, med allt som hör till så som seder och bruk, språk och litteratur. Dessa i sin tur hjälper till att bibehålla en judisk, sammansvetsad identitet. Det som ger judendomen sin religiösa prägel är den monoteistiska tron på en Gud.⁴⁹ Kaplan värdesatte starkt etiska och moraliska värderingar och som sann humanist hade han hög tilltro till människan. Enligt honom visade människans framåtsträvande och potential på Guds makt. På samma sätt är Torah ett judiskt sökande efter Gud och varje gång en moralisk sanning avslöjas i Skriften, är det en sann uppenbarelse. Torah i sig själv är alltså inte helig och oföränderlig men var och är en oundgänglig komponent för det judiska folkets enhet och gemensamma utveckling.⁵⁰

3.4 Sammanfattning

Jag har nu gett en presentation av några av de övergripande judiska riktningarna och deras tolkningar av och förhållningssätt till uppenbarelsen på Sinai berg. Rabbin Neil Gillman beskriver det som att det egentligen bara finns två huvudsakliga förhållningssätt till uppenbarelsen, ett traditionellt och ett liberalt förhållningssätt. Den traditionella positionen vidhåller en stark kongruens mellan hur Gud förmedlar sin vilja och vad Torah förmedlar om Guds vilja. Här återfinner vi till exempel den ortodoxa traditionen som menar att den dubbla uppenbarelsen av både muntlig och skriftlig Torah faktiskt skedde på Sinai berg. Man följer halakha och alla bud har samma legitimitet och giltighet, då de alla är givna av Gud. Torah är således oföränderlig och i den lilla mån förändring förekommer, avgör rabbiner deras legitimitet.

Den liberala positionen menar att denna kongruens mellan Guds faktiska vilja och Guds vilja i Torah inte existerar. Istället är där ett stort hopp mellan det som Gud verkligen försökt/försöker förmedla och Torahs budskap.⁵¹ Den konservativa rörelsen faller under denna position, tillsammans med reformjudendomen och den rekonstruktionistiska rörelsen. Den konservativa rörelsen placerar sig någonstans mellan den ortodoxa

⁴⁹ Kaplan, Mordecai M. 1994. *Judaism as a Civilization – Toward a Reconstruction of American-Jewish Life*. 5 uppl. USA: The Jewish Publication Society. S 409f. Se också Hedner Zetterholm, s. 144f

⁵⁰ Cohn-Sherbok, s. 139ff

⁵¹ Gillman, Neil. 2008. *Doing Jewish Theology: God, Torah & Israel in Modern Judaism*. USA: Jewish Lights Publishing, s. 105f

traditionen och den reformjudiska. Traditionen anses viktig, men inte helt oföränderlig. Den måste kunna påverkas och förändras, om än i liten skala. Förändringar har en lång väg att vandra genom det judiska folket, rabbiner och tidigare halakhiska beslut för att kunna legitimeras. Torah anses vara ett verk av människor, men dessa i sin tur kan ha varit gudomligt inspirerade. I annat fall kan Torah skildras vid ett personligt möte med Gud. Skillnaden individer emellan, om man är konservativ jude eller reformjude, avgörs av graden av halakhisk observans. Reformjudendom anser inte uppenbarelsen vara en konkret, historisk händelse. Snarare är det ett uttryck för människans försök att förstå Guds vilja. Man följer de regler (*mitzvot*) man själv önskar och därmed är det också upp till individen att avgöra förändringars legitimitet. Inom den rekonstruktionistiska traditionen anser man inte heller att uppenbarelsen kroppsligen ägt rum. Torah är dock en mycket central och viktig del i varje judes liv och i den judiska identiteten. Torah är ett uttryck för sökande och bär på moraliska sanningar.

Gemensamt för alla riktningar är att Torah ses som en central part i förståelsen av det judiska livet. Utan Torah upphör meningen med judendom. Oavsett om man anser att uppenbarelsen historiskt skett eller inte, är det en mycket positiv företeelse som skapar ordning och förståelse, samt huserar Guds vilja. Det skapar mening och en vilja till att förbättra världen genom att söka Gud och söka förstå Guds vilja.

4. Några kristna tolkningar av Torah

Under denna rubrik ämnar jag ge en inblick i hur Torah har tolkats av några få framstående teologer i kristen kontext. Först ger jag en kort presentation av paulinsk teologi, för att sedan lyfta tre vanliga motiv i den antijudiska diskursen. Därefter presenterar jag några centrala tankegångar hos Martin Luther och Hugo Odeberg.

4.1 Paulinsk teologi

För att finna bakgrunden till den kristna förståelsen av Torah, måste man vända sig till Bibeln. Där återfinns vi aposteln Paulus brev till olika församlingar runt om i mindre Asien. Det är väsentligt att lyfta Pauli betydelse, då han av många beskrivits som den första kristna. De paulinska breven är många och är starten till det första nedtecknandet av kristen teologi. Vår förståelse av Paulus är dock komplex och omstridd, vilket också bottnar sig i en multipel tolkningstradition. Breven delas in i äktpaulinska och

deuteropaulinska och uppvisar flera olika porträtt av Paulus och han återges också i Lukas Apostlagärningar. I Filipperbrevet och Romarbrevet beskrivs Paulus vara en hängiven, from jude som levde i enlighet med halakha och därmed Torah. Alla skulle hålla lagen, trots att det praktiskt taget var en omöjlighet. Ingen kan hålla lagen, den finns bara där för att visa på människans brister och tillkortakommanden, enligt en del kristna. Den enda lösningen på detta ”problem” var Jesus, frälsningen fanns genom honom och inte genom destruktiv lagobservans.⁵² Kristologin – tron på den frälsande Jesus är räddningen från en betungande och krävande judendom som man aldrig kan leva upp till. Tenderar man att tolka texterna på just detta vis är det på inget vis märkligt att Paulus blir frontfigur för den antijudiskhet som senare kommer blomstra och som dessutom ger uttryck för en ersättningsteologi som ersätter judendom med något mycket bättre – kristendom, där Jesus frikänner människan från lagens bojor. Paulus innehar här ett antinomistiskt och polemiskt uppdrag. Som jag tidigare visat under min bakgrundsrubrik rimmar detta mycket illa med judendomens egen förståelse av begreppet Torah. Peter J. Tomson framhäver att om detta vore fallet, att Paulus hela teologi kretsade kring problematiken med den judiska lagen, skulle alla hans brev haft ett huvudsakligt antinomistiskt budskap. Lagen skulle fullständigt mist sin betydelse, då den redan ersatts av Kristus. En antinomistisk tolkning av Pauli brev skulle också göra judisk litteratur överflödig, ja rent av onödig då den uttrycker en motsatt bild av Torahs betydelse.⁵³ Paulus beskriver sig som ”hedningarnas apostel” och anser det väsentligare att fundera på huruvida man blir en del av förbundet och hur man kan förbli i det. I Romarbrevet 10:4 beskrivs Kristus som lagens *telos*, något som brukar översättas med att Kristus är lagens fullbordan. Paulus menade att Kristus var detta lagens syfte i fråga om hedningarnas roll i förbundet. De behövde inte konvertera till judendom och följa lagen, däremot skulle judarna fortsätta leva enligt lagen.⁵⁴ Frågan om att observera lagen var aldrig den väsentliga för Paulus. Det var för honom, en jude som levde enligt lagen i en judisk gemenskap, en självklarhet att leva i enlighet med Torah. Hans uppdrag bestod inte i att åberopa antinomism (anti-lagiskhet) och lagförakt i tidigkristen

⁵² Svartvik (2006), s. 19ff. Se också Fil 3:5-6 samt Rom 7:5-8, 7:24.

⁵³ Tomson, Peter J. 1990. *Paul and the Jewish Law: Halakha in the Letters of the Apostle to the Gentiles*. Assen/Minneapolis: Van Gorcum/Fortress, s. 1

⁵⁴ Svartvik (2006), s. 26, 28f

anda. Han omvändes aldrig, utan upplevde sig bli kallad till att vara just ”hedningarnas apostel” med fokus på mission och förbundstanken.⁵⁵

4.2 Tre antijudiska motiv

Den judiska teologi man finner uttryck för genom den kristna historien är till stora delar fylld av förakt. I viss mån går detta förakt tillbaka till särskilda bibelstycken, så som t ex evangelierna och Pauli brev. Ett flertal forskare och författare har identifierat motiv som förekommer i kristen litteratur i så stor omfattning att det skapat antijudiska stereotyper. Nedan ämnar jag presentera tre motiv som grundlagt vissa kategoriseringar.

4.2.1 Syndabock

I historien har man tenderat att utse personer och grupper till syndabock för något eller allt negativt som sker. Jesper Svartvik talar om kyrkans dubbla budskap, ett kyrkans janusansikte. Han menar att kristendomen, likt den romerske guden Janus, har två ansikten som är varandras raka motsats- en janusteologi. Å ena sidan talar kyrkan om kärlek till sin nästa medan den andra visar förakt för judar. Det allra tydligaste exemplet finner man i Bibelns texter och i synnerhet i de texter som behandlar Jesu sista dagar. Där pekats det judiska folket ut för att kollektivt vara skyldiga till Jesu korsfästelse och död och med tanke på att Jesus praktiskt taget är Gud, så är de Gudsmördare. I det historiska loppet har detta drabbat judarna mycket hårt, då det irrationellt nog har tyckts att judarna bör och förtjänar att straffas för detta deicidala handlande. Dessutom ger anklagelsen upphov till ersättningsteologi, då Jesus offerar sitt liv för världen och skapar det nya förbundet.⁵⁶ Än idag finns problematiken kvar och man möter den i kyrkliga sammanhang. Präster och andra förkunnare har ofta inga problem att fortsätta föra fram denna typ av budskap, som en legitim sanning. Dubbelheten, menar Svartvik, finns också att skåda i den moderna bibeltolkningen. Texter som är lätta att förstå och som ofta talar om det som är typiskt ”kristet” betraktas som lätta att tolka och tillämpa, så som t ex delar av Jesu ord och de paulinska breven. Texter som är svårare, som man finner i t ex Gamla Testamentets krigshändelser och lagutläggningar, är betydligt svårare att både tolka och tillämpa och blir därför snabbt

⁵⁵ Stendahl, Krister. 1977. *Paulus bland judar och hedningar*. Älvsjö: Verbum, s. 53f

⁵⁶ Svartvik (2006), s. 85 samt Gritsch. Eric W. 2012. *Martin Luther's Anti-Semitism – Against His Better Judgment*. USA: Wm. B. Eerdmans Publishing Co, s. 12ff

föremål för judisk dåtida tankegång. Detta blir i sin tur en problematisk tudelning, där det ”goda” i texterna är kristet och det ”dåliga” judiskt. I förlängningen och rent allmänt blir allt med judisk anknytning negativt laddat och skapar upphov till stereotyper, så som t ex ”farisé” eller ”snål som en jude.”⁵⁷

Erik W. Gritsch menar att vi finner bakgrunden till ”att beskylla judarna” långt tidigare, redan i berättelsen om Esau och Jakob i Genesis 25:21ff. Där presenteras de två tvillingarna stå för två nationer – Jakob för den judiska och Esau för den icke-judiska. De två bröderna tävlar om vem som skall komma ut ur moderlivet först men Esau blir den förstfödde, som alltså får förstfödsrätten. Denne lyckas Jakob, som är sin moders favorit, lura av sin broder. Inte nog med det, han blir dessutom Israel – fader till många och får del av det förlovade landet. Med den senare historiken har judendomen skuldbelagt Jakob för det faktum att det förlovade landet inte var deras särskilt länge och att de istället fick genomlida död och exil som en konsekvens av Jakobs handlande gentemot sin broder. Syndabocksmentaliteten nådde på ett sätt sin kulmen under 1400-talet då judar demoniserades och porträtterades som getter med horn och ansågs vara djävulens avkomma (Joh 8:44).⁵⁸

4.2.2 Antites

Detta motiv bygger på att man anser judendomen vara kristendomens raka motsats i allt. Allt som kristendomens representanter anser vara rätt och riktigt, anser judendomens vara direkt felaktigt. Svartvik menar att detta förhållningssätt med stor sannolikhet är särskilt vanligt i protestantisk tradition då ”protestantism” redan i sin definition syftar till att protestera mot något.⁵⁹ Detta motiv ger upphov till det tredje motivet – att ersätta ”den gamla” judendomen med ”den nya” kristendomen.

4.2.3 Ersättning

Detta motiv vilar på anspråket att kristendomen ersatt judendomen fullt ut i och med judarnas förnekande av Jesus som Messias. Ersättningsteologins centrala tankegång ligger i att judendomen en gång var en god och bra religion, men att den i samband med

⁵⁷ Svartvik (2006), s. 85f

⁵⁸ Gritsch, s. 9ff

⁵⁹ Svartvik (2006), s. 86f

judarnas förnekande av Jesus som Messias upphörde att vara en religion och alltså då ersattes med kristendomen som alltså är allt som judendomen en gång var och ännu mer, ännu bättre. Detta ersättningsparadigm syftar till att allt som en gång varit ska försvinna, men stämmer mycket dåligt överens med den utvecklingsprocess av förnyelse som judarna själva ser i sin tradition.⁶⁰ Som jag tidigare visat i denna uppsats är kontinuiteten i den judiska traditionen mycket värdefull, där nya generationer kan göra betydelsefulla inlägg i en blomstrande teologisk grund, som bär spår av alla de generationer som gått före och försökt tolka Guds vilja. Gritsch menar att detta ersättningsparadigm inte finner något stöd i Nya Testamentets texter, varken hos Paulus eller någon annan.⁶¹

4.3 Martin Luther

Martin Luther (1483-1546) var en mycket inflytelserik person under sin livstid, såväl i de teologiska offentliga sammanhangen, som i de politiska. I den dubbelhet jag nu kommer att beskriva hos såväl Luther som Odeberg längre ner, finns det en antijudisk sida och en mer vänligt sinnad sida. Det är vid deras antijudiska sida jag ämnar fokusera. Martin Luthers relation till det Gamla Testamentet var komplicerad. Han översatte det Nya Testamentet på tre månader, Gamla Testamentet på 10 år (12 år, apokryferna inräknade) och tenderade att fästa särskilt stort intresse vid Genesis och Psaltaren. I Gamla Testamentet fann Luther den förutspådda Kristus och det väntande, nya förbundet som talade om frälsning och som proklamerades av det fromma Israel. I den kontext och antisemitiska samtid Luther levde i, stämde denna bild av judendomen föga överens med bilden av de deicidanklagade judarna som vägrat erkänna Kristus som Messias. En distinktion mellan det fromma (i denna mening laglydande och gudsfruktande) utvalda folket som utlovade frälsning och en antikristlig talmudisk judendom var därför nödvändig, där den senare enligt Luther helt saknade teologiskt utrymme efter kristendomens intågande.⁶²

1543 publiceras hans verk *Von den Jüden und Ihren Lügen* ("Om judarna och deras lögn"). Denna bok går tvärtemot hans tidigare judevänliga tankar, som Svartvik

⁶⁰ Ibid, s. 87f

⁶¹ Gritsch, s. 11

⁶² Gritsch, s. 33f, 35f samt Svartvik (2006), s. 81f. Carroll, James. 2002. *Constantine's Sword: the Church and the Jews: A History*. USA: Houghton Mifflin Company, s. 368

menar användes i hans egen kyrkokritiska agenda gentemot romersk-katolska kyrkan, judendomen instrumentaliserades och användes som en bricka i ett spel. Det antitesiska motivet kom också att användas i den interna kyrkdebatten och allt som gick emot den egna uppfattningen var ”judiskt” och därmed fel. Judendomen blev måhända ett hot mot Luther. Hans kristocentriska skrifthermeneutik som betonade rättfärdiggörelsen återfinns inte i den judiska, rabbiniska skrifttolkningen och dessutom ville judarna inte ha del av kristendomens goda erbjudande.⁶³ Den typiskt dialektiska, lutherska dikotomin lag-evangelium gör förståelsen av Torah komplex. För Luther är Torah uttryckligen Guds ”lag”, vad Gud kräver av människan. Evangelium är det motsatta, vad Gud ger till människan. Detta i sig kan vara pastoralteologiskt värdefullt men får inte misstolkas. Evangelium begränsar sig inte till att handla om endast Jesus Kristus, utan bör få vara en funktionell definition som rymmer allt som helar och upprätthåller människan. Torah beskrivs vara Guds goda gåva.⁶⁴

4.4 Hugo Odeberg

Hugo Odeberg (1898-1973) var under sin levnadstid en inflytelserik teolog och exeget. Han var professor i exegetisk teologi vid Lunds universitet 1933-1964. Han författade många verk, men ett av de mest inflytelserika var skriften *Fariséism och kristendom*. Detta verk utkom i första upplaga 1943, i en tid då andra världskriget skakade världen och kom att översättas till fyra olika språk.⁶⁵ Han uppbar ett engagemang som ordförande (1941-1943) i en av många organisationer som under tiden 1933-1945 verkade för ”det nya Tyskland” och han tycks ha sökt vägar att legitimera detta teologiskt. I ”Riksföreningen Sverige-Tyskland” ansågs det legitimt att försvara judeförföljelser då det var judarnas eget fel att de skedde. Om judarna hade handlat annorlunda, hade situationen inte behövt gå så långt. De som uttryckte motstånd mot förföljelserna eller engagerade sig för judar, avfärdades med att de ansågs hysa ”fariséisk egenkärlek.” Ja, att överhuvudtaget vara avståndstagande från det nya

⁶³ Carroll, s. 367f. Se också Svartvik (2006), s. 78ff och Gritsch, s. 50f

⁶⁴ Svartvik (2006). S 86 samt Svartvik, Jesper. 2014. ”Är det i ljuset av den judisk-kristna dialogen dags att ompröva begreppsparet ”lag och evangelium”?”, s. 29, 31. Pihlajamäki, Heikki & Saarinen, Risto. 2006. ”Lutheran Reformation and the Law in Recent Scholarship.” I *Lutheran Reformation and the Law*, red. Virpi Mäkinen, Nederländerna, Leiden: Brill, s. 1f

⁶⁵ Svartvik (2006), s. 119f

Tysklands vision, var att vara avståndstagande från kristendomen. Så som Luther gjorde skillnad på Israels utvalda judar och den antikristliga talmudiska judendomen, gjorde 1900-talets pronazistiska organisationer skillnad på ”goda och dåliga” judar. Kristus, apostlarna och profeterna i Gamla Testamentet ansågs vara hederliga, goda judar, resten var dåliga judar. Det var dessa i sin tur som var orsaken till judeproblemet. Här återfinns man ett bekant synsätt – judendomen var god en gång då den ansågs utgöra del av den kristna traditionen, men efter Kristi död är den varken nödvändig eller efterfrågad längre, då den ersatts av kristendomen. Det är väsentligt, enligt Odeberg, att Kristus finns i hela Gamla Testamentet.⁶⁶ Politiskt sett speglades detta i judendom och judar som en ”främmande kraft” som efterfrågade stort inflytande. Judendomen var således ett hot, Europa var på väg mot en judaisering (*Verjudung*). Odeberg menade dock att det fanns en möjlighet att lösa detta hot, genom en befrielse från denna judaisering (*Entjudung*).⁶⁷

4.4.1 *Fariséism och kristendom*

Odeberg såg inte bara judendomen som ersatt av kristendom, utan också som kristendomens raka motsats. Kristendomen står för det genuint äkta och sanna, medan judendomen ses som ”alles Diabolischen und Untermenschlichen.”⁶⁸ I en föreläsning i Nürnberg 1942 försökte Odeberg avjudaisera Jesus genom att påvisa att hebreiska inte var ett talat språk och därmed inte Jesu modersmål. Arameiskan, menade han, är inte ett judiskt språk och därmed kan Jesus inte vara jude, trots att Talmud till stora delar är skriven på just arameiska. Odeberg menar fortsatt att kristendomen är lösningen (*Entjudung*) på det judiska inflytandet, ”det judiska giftet” (*Verjudung*).⁶⁹ Odebergs främsta syfte med *Fariséism och kristendom* tycks vara att explicit visa på skillnaderna mellan den sanna, rena kristendomen och det som Odeberg kallar för ”fariséism.” Inom bibelforskningen finner man begreppet ”fariséism” vara en definition på en av många religiösa grupperingar under det första århundradet, som liknade en mer proto-rabbinsk judendom. Detta tycks dock inte vara vad Odeberg åsyftar i sitt verk. Han lyfter flera

⁶⁶ Odeberg, Hugo.1990. *Kristus i Gamla Testamentet*. 4 uppl. Göteborg: Kyrkliga förbundets bokförlag, s. 25

⁶⁷ Svartvik (2006), s. 108ff, 111f, 117f, 120ff, 126ff

⁶⁸ Ibid, s. 130f, 132

⁶⁹ Svartvik (2006), s. 132f samt Beltzikoff, Boris.1992. *Nazism och kristendom ur ett judiskt perspektiv*. Stockholm/Steag: Brutus Östlings Bokförlag Symposium, s. 137ff, 164f

judiska teologer i boken, men de är alla födda i slutet på 1800-talet och därmed nästan samtida med Odeberg själv. Gemensamt för de alla är deras icke-ortodoxa trostillhörighet. De tillhör alla den liberala eller konservativa falangen av judendom som betonar judendomens och kristendomens många likheter. Den viktigaste skillnaden ligger i betoningen på halakha, som alltså är störst hos ortodox judendom och beskrivs av Odeberg som ”en träldomens lag” och en anklagelseakt mot människans orätta handlande.⁷⁰ Odeberg hade mycket svårt att acceptera den samtida judendomens påståenden om mycket liten skillnad mellan judendom och kristendom. Den samtida judendomen är ett reellt hot som framställs i boken och som måste stoppas från makten, de demoniseras som ”Djävulens barn” och beskrivs dessutom som något omänskligt, som dresserade djur. Svartvik menar också att Odeberg, med hänsyn till de bristande fotnoter som finns presenterade i *Fariséism och kristendom*, inte heller var särskilt inläst på judendom.⁷¹

4.5 Sammanfattning

I detta kapitel har jag lyft det centrala i paulinsk teologi. Paulus ansåg sig vara ”hedningarnas apostel” som betonade mission och förbund också för icke-judar. Det centrala i hans teologi är inte ett antinomistiskt uppdrag som syftar till att peka ut Torah som något lagiskt och fördärvande, tvärtom levde han i enlighet med Torah. Fortsatt lyfter jag tre antijudiska motiv – judendomen som syndabock, antites och som ersättningsobjekt. Syndabock refererar till hur det judiska folket/judendomen i stort fått skulden för negativa ting som sker medan antites och ersättning syftar till hur judendomen framställs som kristendomens raka motsats och därmed också ersätts av det nya och bättre (kristendom) då den inte längre behövs. Jag lyfter Martin Luther och Hugo Odeberg som exempel. Båda är starkt präglade av sin samtid och teologin står ingalunda utanför den samhällliga kontexten. I delar av deras personliga förståelse och teologi återfinns vi de motiv som nämnts ovan, där de båda också väljer att göra en distinktion mellan två grupper av judar – en god och en dålig. Gritsch betonar att Luthers teologi är starkt antisemitiskt, men att den inte är kärnan i hans teologi, den är så till vida ”against his better judgment.”⁷² På

⁷⁰ Söderlund, Rune. “Systematisk-teologiska reflektioner över Hugo Odebergs “Fariséism och kristendom”, *Hugo Odeberg: Till 100-årsminnet av hans födelse* (Göteborg: Lutherstiftelsen, 1998), s. 118f

⁷¹ Svartvik (2006), s. 134f, 137f, 139f, 142ff

⁷² Gritsch, s. 138

samma sätt argumenterar Svartvik för att Odebergs teologi strax före och under andra världskriget inte bör klandras hans person i första hand, utan i stället ses som en konsekvens av Europas antisemitiska och teologiska kartbild under samma tid.⁷³

5. En förnyad förståelse

Med bakgrund i judendomens egen förståelse av Torah och i min framställda, representativa bild av en del kristna tolkningar är det högst aktuellt att presentera nya tankegångar och kanske också nå fram till en förnyad förståelse av vad begreppet Torah står för. Utan att fördjupa mig ytterligare, nämner jag det relativt stora antal dokument som utarbetats i god anda för judisk-kristna relationer. Däribland bör nämnas Andra Vatikankonciliets deklARATION om kyrkans relation till icke-kristna religioner, *Nostra Aetate* som antogs 1965. Andra exempel är det dokument i 10 punkter som uppkom i samband med kriskonferensen om antisemitism i Seelisberg 1947 och det svenskkyrkliga samtalsdokumentet *Guds vägar- judendom och kristendom, ett inomkyrkligt samtalsdokument*. Extra intressant är det att man i det sistnämnda avsäger sig de delar av antisemitism som i teori och praktik funnits med genom det lutherska arvet. Samtliga dessa dokument syftar till en ökad kunskap och en utvecklad religionsdialog. Åtskilliga organisationer, däribland *Samarbetsrådet för judar och kristna*, har också vuxit fram ur detta idoga arbete.⁷⁴

5.1 Krister Stendahl

Krister Stendahl uttryckte en tydlig önskan i starten av sitt arbete för judisk-kristen relation, att bättre lära känna den egna religionen, i detta fall kristendom. Han menar att kristenheten har haft en benägenhet att sätta etiketter på judar och judendom, med en allt för ofta negativ laddning och att det är problematiskt i det fortsatta arbetet med den judisk-kristna relationen. Denna negativa laddning är dock inte enbart från ett håll, såväl kristendom som judendom söker båda visa på en kontinuitet och autenticitet som går väl ihop med skrifterna och traditionen. Stendahl formulerar det så här: "Var och en av dem brännmärkte den andra som otrogen och kättersk i lära och praxis."⁷⁵ Som om detta inte

⁷³ Svartvik (2006), s. 127f

⁷⁴ "I vår tid- en ny relation mellan Judar och Kristna." Utgivet av Samarbetsrådet för Judar och Kristna, 2013.

⁷⁵ Stendahl (1986), s. 258

vore nog, ligger det en 2000-årig skugga av skuld och rädsla över den dialog mellan judar och kristna som bör ta plats. Givetvis försvårar och försenar denna emotionella börda det viktiga arbete – att "börja om från början" i det släktskap kristendom och judendom tillsammans utgör.⁷⁶ Nedan presenterar jag fyra centrala punkter i en "stendahlsk" ny förståelse.

5.1.1 Särart, inte likhet

Stendahl menade att begreppen "kristendom" och "judendom" bara är abstraktioner. De är skalet, definitionen av en religion. Traditionerna är dock så mycket mer, det är folkgemenskap med sin egen historia, kultur och identitet och med helt egna sätt att försöka förstå den värld de lever i. Det är kontinuitet och folk som skapar och är kyrka. Att begränsa judendom och kristendom till att vara religioner – att vilja sätta de i olika fack, menar Stendahl är att begränsa den överblick i kontinuitet som erbjuds i den fria definitionen. Han föreslår istället att tala om det som den "hebreisk-kristna traditionen"⁷⁷ som i teorin låter upplysande, men som i praktiken drar åt supersessionism. I kristnas försök att ta till sig och förstå judendom, tenderar man betona likheterna, när man egentligen behöver söka förståelse och respekt för det som skiljer.⁷⁸ Jag tänker själv att det står nära ett ordspråk jag tagit till mig: "Älska din nästa i det hon är dig själv olik, för det innebär att hon kan leva ut Guds närvaro på ett sätt som du inte förmår." Gud är komplex och för att vi både som kristna och judar skall få en rikare förståelse av Guds värld, är det högst väsentligt att vi upphöjer, respekterar och värderar varandras traditioner högre än vad vi gör.

5.1.2 Se över teologiska konstruktioner och den egna identiteten

Fortsatt menar Stendahl att man bör se över den kristna teologins innehåll och förhållningssätt. Som i de fall ovan, med t ex Luther och Odeberg, har det varit lätt att skylla t ex antisemitiska åsikter och handlingar på individer, istället för att gå till botten med den teologi som till viss del fått vara rådande. Bibeln själv innehåller direkt stötande material om judar, som de flesta kristna tycks blunda för. Gudsmordet, där judarna

⁷⁶ Ibid, s. 236, 251

⁷⁷ "Hebreisk" här syftar åter till GT och uppfattas lätt som att den ersatts av kristendomen. Judendomen nonchaleras fortsatt i litteratur och saknar värde efter Tempelns fall år 70vt och definitivt efter 135 v.t.

⁷⁸ Stendahl (1986), s. 237ff, 250

(*Sanhedrin*) beskylls bära ansvaret för Jesu död, är ett av de tydligaste exemplen tillsammans med motsatsparet lag-evangelium (Jesus lära, Paulus undervisning), där kristen antisemitism tillåts ta plats. Var ställer sig kyrkan själv i att Bibeln innehåller anti-judiskt material som anses normerande och legitimt? Under det första århundradet fann kyrkorna sin identitet i det faktum att judarna sagt "nej" till Kristus men så snart de gått över till sin egen icke-judiska identitet kom judarna att bli syndabock och hånade för detta, enligt de kristna, ödesdigra val. De blev nu Jesu fiender. Skall detta, som präglat den kristna kyrkan i nära 2000 år, få fortsätta prägla dagens kyrka? Stendahl menar att kyrkan själv är ansvarig, inte bara för sina egna syften utan också för de egna medlemmarnas påverkan i tanke och handling när de påverkas av kyrkans skrifter och budskap. Ett praktiskt och självklart steg är därmed att göra en utrensning i kyrkans antisemitiska "garderob" och gå igenom liturgier, psalmer och andra kyrkliga undervisningsdokument i syfte att rensa ur det som inte är del av kyrkans teologiska identitet idag. Därmed är det också av största vikt att noga ta reda på vad som egentligen är kristendomens kärna och stadgar.⁷⁹

5.1.3 Den kristna teologins "ekumeniska" nyorientering

Slutligen är det värt att nämna att vi inte bör sluta där. Stendahl gick in i arbetet med den judisk-kristna dialogen i syfte att bättre lära känna sin egen religion, men han kom att lära känna sin egen religion bättre genom mötet med levande judendom. Jag återkommer till Leo Baecks inledande citat: "Man muss die Juden kennen, wenn man das Evangelium verstehen will."⁸⁰ Detta tredje förslag vilar i att man bör söka se på andra som man ser på sig själv, både som jude och kristen. Stendahl menar att vi i första hand inte söker en dialog där åsikter och ord kan utbytas, utan en nystart, där kristna bekänner sitt judiska arv och "släktskap." Där kan de hämta kunskap och erfarenheter från den ekumeniska rörelsen, där de kan finna möjligheter att ta upp där det senast "bröt" och söka de alternativ som då gick förlorade. Detta bör ske mycket försiktigt och ödmjukt med stor respekt, då relationen judar-kristna emellan hitintills präglats av en gemensam, stundtals mörk, historia.⁸¹

⁷⁹ Stendahl (1986), s. 252-259

⁸⁰ Se fotnot 2.

⁸¹ Stendahl (1986), s. 257ff

5.2 Paul M. van Buren

Paul van Buren lyfter liksom Stendahl den mycket viktiga aspekten kring en självkritisk reflektion hos kyrkan och dess medlemmar. Inom ersättningsteologin ses judendomen som något ersatt, något som är passé. Judendomen gav sitt bidrag, GT, och därefter har den inte haft något att komma med. Van Buren menar att judendomen fortfarande har ett aktuellt och viktigt vittnesbörd att bära fram och som kristendomen bör lyssna till. Gud, Torah och folket är ett. Att försöka höra Gud utan att höra på hans utvalda folk, innebär att inte höra Gud som den Gud är. Det är med andra ord kyrkans plikt att lyssna till Israels folk.⁸²

Van Buren anser att den kristna kyrkan lider av "*the sickness of spiritualization*" när det gäller motsatsparet lag-evangelium.⁸³ Att kyrkan under så lång tid hävdade att det bara är Guds nåd och barmhärtighet som är viktig, men negligerat det konkreta – landet, folket, Jesus. Torah står inte ensam som en lagens pelare, utan är starkt förknippat med förbundet. Lagen och nåden är i den judiska traditionen parallella, inte motstridigheter.⁸⁴ Han menar fortsatt att kyrkan är kallad till att ha en speciell relation till Israel och vara till stöd, då Israels uppgift är att vara ett ljus för alla folk. Kyrkan är en förlängning på förbundet mellan folket och Gud. Det enda rätta är att kyrkan vänder åter till judendomen och "börjar om."⁸⁵

5.3 Jesper Svartvik

5.3.1. Att värdesätta och söka det judiska arvet

För kristenheten har det många gånger under historiens gång varit svårt att greppa att Jesus var jude. Han växte upp i en judisk kontext och formades och färgades av den. Ja, alla de första kristna var judar. Trots att det är nödvändigt för människor att generalisera och kategorisera, blir det problematiskt när man gör stereotyper av individuella grupper, så som t ex med judarna. Vi låter det förutbestämda karaktäristiska för gruppen som helhet tala, när den granne eller person vi möter enbart definieras och avfärdas som t ex jude.

⁸² Van Buren, Paul Matthews. 1995. *A Theology of the Jewish-Christian Reality – A Christian Theology of the People Israel*. Volym 2. USA: Maryland: University Press of America, s. 18ff

⁸³ Ibid, s. 284f

⁸⁴ Ibid, s. 284ff

⁸⁵ Ibid, s. 320ff, 328f, 331f

Denna gruppens karaktär består av ens egna intryck och emotionella fördomar kring den och man tenderar då att agera fördomsfullt och därmed diskriminerande. I mötet med den andra är detta problematiskt, enligt Svartvik, i synnerhet då man tenderar att bättre komma ihåg information som är stereotyp snarare än information som motsäger stereotypen. Om man möter den andre, utan att fundera över stereotyper, kan det underlätta för en ny förståelse. Människan tenderar att lättare ändra sina tankar kring en individ, snarare än en hel grupp, vilket talar för att denna individ lättare också kan uppfattas som annorlunda, ett undantag från stereotypen.⁸⁶ Fortsatt menar Svartvik att "lika bör jämföras med lika" och att man bör undvika att se judendom som en kontrast till kristendom. Särskilt problematiskt har beskrivningen och kontrasteringen av judendom och kristendom varit i Hebréerbrevets framställan som i stort gett upphov till ersättningsteologin, när det i själva verket inte jämför judendom och kristendom alls, utan snarare dualismer - himmel/jord och nu/framtid.⁸⁷ En av de mest fundamentala grunderna är att det råder stor okunskap kring judisk tro och tradition, Svartvik menar att kristna behöver sätta sig in i och skapa sig en bättre förståelse kring judendomens fundamentala delar - så som den judiska hermeneutiken och samverkan mellan skriftlig och muntlig Torah, halakha och aggada och givetvis förbundets grundläggande roll i den judiska traditionen.⁸⁸

5.3.2. En självkritisk reflektion

Svartvik ger också bifall till Stendahls tankar kring kyrkans behov av en självkritisk reflektion, men ger några handfasta och konkreta frågor som kyrkans representanter och förkunnare bör ställa sig i samband med förkunnelse. Här råder ofta en statiskt didaktisk pedagogik, där en aktiv reflektion över vad som egentligen sägs och förmedlas i kyrkan

⁸⁶ Svartvik, Jesper.2013. "Introduction: "For Six Strange Weeks They Had Acted As If They Were Friends." I *Religious Stereotyping and Interreligious Relations*, red. Svartvik, Jesper & Wirén, Jakob. USA: Palgrave Macmillan. S 2-6, samt Svartvik (2006), s. 147

⁸⁷ Svartvik, Jesper.2011. "Reading the Epistle to the Hebrews Without Presupposing Supersessionism." I *Christ Jesus and the Jewish People Today – New Explorations of Theological Interrelationships*, red Cunningham, Philip A. Sievers, Joseph, Boys, Mary C. Henrix, Hans Hermann samt Svartvik, Jesper. USA: Wm. B. Eerdmans Publishing Co, s. 77-91

⁸⁸ Svartvik (2014), s. 37 samt Svartvik, Jesper (2001). "Judisk tro och kristen i ett religionsteologiskt perspektiv." I *Hela jorden är Herrens – Olika tro sida vid sida*, red Olsson, Birger. Utgiven av Teologiska Institutionen i Lund, s. 69

saknas. Det allra tydligaste exemplet är kyrkans egna dokument och läroböcker. Präster och förkunnare i övrigt ställs inför svåra utmaningar när det gäller att interpretera svåra texter i den svenska evangelieboken. Lag och evangelium och judendom - kristendom kontrasteras t ex under temat "Friheten i Kristus"⁸⁹ och "Döden och livet."⁹⁰ Svartvik menar att dessa texter inte alls är aktuella i vår samtid och att den svenska evangelieboken och andra kyrkliga dokument behöver en ordentlig översyn.⁹¹ På samma sätt behöver präster, pastorer och förkunnare som påverkats av dokumentens inflytande, fundera över det lutherska arvet är en del av. Hur beskriver dessa relationen mellan GT och NT och framställer de den i förkunnelse? Vad får församlingen del av? Här presenterar Svartvik tre frågor. Den första frågan är "why did Christianity arrive and Judaism survive"? Kristendomen har inte ersatt judendomen och judendomen äger idag samma teologiska legitimitet som den alltid gjort. Vårt gemensamma arv i GT tvingar kristna att fundera över hur väl de accepterar att GT också är en judisk skrifsamling. Det tvingar också kristna att fundera över i hur hög utsträckning NT har utlagts antijudiskt och använts i anti-judiska och antisemitiska syften. Den andra frågan bottnar i huruvida Jesu historiska kontext presenteras som hans teologiska kontrast? Jesus var jude, växte upp i en judisk kontext och formades och färgades av den. Den sista frågan bör egentligen inte behöva ställas: "Är judisk tro och tradition ett liv att leva eller ett teologiskt problem att lösa"? Kristenheten behöver lära av historien och ta avstånd från all antijudiskhet och antisemitism. Det är inte och bör inte vara en del av den kristna kyrkans självförståelse och identitet idag.⁹²

5.3.3 Ansikte mot ansikte (hebr. *Panim el-panim*)

Det är den kristna kyrkans skyldighet att vara medvetna om en levande judendom. Judendomen slutade inte vara en religion, judarna slutade inte existera med förintelsen

⁸⁹ Tolfte söndagen efter trefaldighet, där Galaterbrevet 4:31–5:6 läses. Texten uppmanar bl a till att "inte lägga på slavoket igen" och "Ni är utestängda från Kristus, ni som söker er rättfärdighet i lagen: ni har hamnat utanför nåden." Friheten i Kristus innebär att ha fått del av nåden och rättfärdigheten på trons och kärlekens väg, inte genom lagen som visserligen har sin funktion, men inget frälsningssyfte.

⁹⁰ Sextonde söndagen efter trefaldighet, tredje årgångens texter. En av dem är ur Upp 2:8–11 där man använder uttrycket "Satans synagoga." Ett ord som är så starkt laddat av judisk innebörd och som här dessutom förknippas med Satan.

⁹¹ Svartvik (2014), s. 34f

⁹² Ibid, s. 38ff

(hebr. *Ha-Shoa*) och bör inte enbart kopplas samman med förintelsen. Judendomen är en levande religion. Svartvik, men också Van Buren, menar att kristen teologi kan och bör "hämta näring och bäring" från den judiska traditionen. Särskilt väsentligt är det att kristen teologi kan lära om sig själv och judendom ur judisk texttolkning. Svartvik går så långt att han menar att "enda sättet att göra upp med antijudisk teologi är att lära känna judisk tro och tradition."⁹³ Den kristna teologin behöver ta judendomens, och andra religioners, religiösa erfarenhet på allvar och förstå att den själv bör skrivas ödmjukt ansikte mot ansikte (hebr. *Panim el-panim*) med den Andre. Först då, när teologin skapas ansikte mot ansikte med andra religioners erfarenheter av Gud, då kan det bli såväl en dialog som en deolog.⁹⁴

5.4 Sammanfattning

Jag har i detta kapitel presenterat tre teologers, enligt mig, centrala hållpunkter för en ny förståelse av Torah och de judisk-kristna dialogen. Tre centrala punkter som skulle kunna sammanfattas som delvis gemensamma är betoningen på särart, behovet av den kristna teologins självkritiska reflektion och en "nystart" för kristen teologi, med vetskap att den har ett judiskt arv och släktskap. Det som är kristendomen olikt, bör vara det som värdesätts högst, det är en annan relation till Gud som skulle kunna bidra till en rikare förståelse av Guds vilja i världen. Den kristna teologin bör fråga sig vad som är dennes identitet idag och vad som bör ingå alternativt uteslutas ur denna. Den kristna teologin bör också höja en medvetenhet kring den gemensamma historia den har med judendomen och hur stort inflytande antijudiskhet och antisemitism har haft och fortfarande har i kristen teologi. Sist men inte minst bör den kristna kyrkan lära känna judisk tro och tradition med de centrala begrepp och teologiska konstruktioner som är så fundamentala för en förståelse av judendomens kärna.

6. Sammanfattning och slutsats

6.1 Sammanfattning

⁹³ Svartvik (2014), s. 39f samt Svartvik (2001), s. 58

⁹⁴ Svartvik (2014), s. 40

Jag har åtskilliga gånger i denna uppsats upprepat den kristna teologins tillkortakommanden i förhållandet till judendom i kontrast till den historiske likväl som den moderna judendomens stora kärlek och lojalitet till den dubbla uppenbarelsen på Sinai berg, då Torah blev folket givet. Kanske har du som läsare då blivit irriterad på dessa upprepningar om Torah som ”den största gåvan” och ”den största glädjen”, men detta är centralt i judisk skrifttolkning. Min analys visar att begreppet genom historiens gång ibland misstolkats eller varit svårt att tolka, så som det t ex var för Luther som hade svårt att förstå och sätta sig in i judisk hermeneutik. Skillnader kom ibland att skapa stora kontraster i fråga om t ex tolkningstradition. I den historiska bakgrunden skymtar man en av judendomens starkaste sidor – hermeneutiken, tolkningstraditionerna. Det är en tillgång att Torah har många innebörder, på så vis att den blir inkluderande snarare än exkluderande. Torah rymmer på så vis också en så mycket djupare och komplex innebörd, precis som människors relation till Gud och till varandra. I min formulering av syfte fick Leo Baecks citat en mycket central plats. ”Man muss die Juden kennen, wenn man das Evangelium verstehen will.” Genom uppsatsens gång har jag försökt underlätta för dig som läsare. Först har du fått ta del av en del av Torahs historiska bakgrund, där Torah mer eller mindre framställs som A och O för människan. Den komplexa förståelsen av Torah delas in i muntlig och skriftlig Torah, där den muntliga också inrymmer halakha och aggada. Torah är Guds instruktioner till människan. Du har fått bekanta dig med E P. Sanders begrepp *Covenantal nomism* som talar om förbundet mellan Gud och människorna. Man blir del av förbundet genom Guds nåd och kan sedan välja att vara förbundet troget genom att hålla lagen, som en respons på Guds nåd. Torah och förbundets betydelse är av fundamental förståelse för det judiska folkets självförståelse, gemenskap och identitet än idag. Torah firas genom egna högtider, med t ex *Simchat Torah* (glädjen över Torah). I den presentation som följer sedan av den moderna judendomens förståelse av Torah de senaste tvåhundra åren, visar visserligen några skillnader i förhållningssätt, men de är alla överens om att utan Torah upphör meningen med judendomens existens.

I delar av den kristna traditionen har Torah inte tolkats på samma sätt. I kapitel fyra (4) presenterar jag två kristna tolkningar av judendomens mest centrala begrepp, av Martin Luther respektive Hugo Odeberg. Där presenteras tankegångar som står i stark kontrast till det kristna budskapet och som finns kvar i vår kontext och samtid än idag, däribland i vissa av den svenskkyrkliga gudstjänstens texter och psalmer. Judar presenteras och beskrivs där i en antijudisk diskurs; som syndabock för Kristi korsfästelse och död, som

kristendomens raka motsats och som ”död.” ”Död” i betydelsen inte längre aktiv, ersatt av en triumfalistisk kristendom. Denna antijudiska diskurs har gett omfattande konsekvenser ända in till våra dagar. Judendom ses ibland som en icke levande religion, i bästa fall som en artefakt från forna tider. Antijudiskhet och antisemitism har under historiens gång frodats i samhälle och indirekt kyrka under vissa perioder. Judar har då presenterats som ”djävulens avkomma” och som ”untermenschlichen.” Beskrivningen av judar i Luthers verk kom att användas som vapen och fortsatt grogrund och ja, indirekt som anledning till Andra Världskriget och de hemskheter som sedan följde. Odeberg talade om hur man skulle göra sig av med det ”judiska giftet.”⁹⁵ Distinktionen mellan ”goda och dåliga” judar hjälpte föga, hela judendomen skulle utrotas med rötterna. Den förståelse av Torah som fanns inom judendomen var som bortkastad. Torah beskrevs som en ”träldomens lag” och man tänkte att den konkret användes som pekpinne för människans otillräcklighet. Guds nåd fanns inte med, ingen rättfärdighet fanns att tillgå i detta lagiska begrepp. I min uppsats har jag presenterat enbart en infallsvinkel, där jag kommit att fokusera på hur begreppet tolkats som något negativt av några få inflytelserika personer i kyrkohistorien. Skulle uppsatsen haft omvänt syfte, skulle jag säkert också funnit inflytelserika personer som gett bifall till Torah som den största gåvan.

Som läsare kanske du tänker: ”Ja, men det var då. Nu vet vi bättre.” Under rubriken *En förnyad förståelse* visar jag på att så inte är fallet helt och hållet. De tre perspektiv och personer jag lyfter i uppsatsen ger konkreta exempel på hur man kan göra upp med antijudisk kristen teologi och det är nödvändigt för en fortsatt religionsdialog. Du må tänka att jag uttrycker mig drastiskt, men är det inte så när vi idag, 2016, sjunger psalmer som den i inledningen, läser texter med rubriker som ”Satans synagoga” i våra söndagsgudstjänster och låter våra konfirmander dramatisera ”de snåla och giriga fariséerna” som ropar ”korsfäst” med hätska stämmor i konfirmandredovisningar? Detta är något jag själv upplevt och jag önskar så här i efterhand att jag själv aktivt sagt ”stopp” till att denna bild förmedlades, men i min okunskap visste jag inte bättre. För egen del har mina akademiska studier haft en ovärderlig betydelse för min nyvunna förståelse och möjliggjort perspektiv inom ett fält jag knappt hade insyn i eller kunskap om tidigare. Det är mycket värdefulla kunskaper jag lyckats förvärva och jag ser det också som min

⁹⁵ Se Svartvik (2006), s. 134. Han hänvisar till citat i originalutgåvan av Hugo Odebergs bok ”Fariséism och kristendom” (1943), s. 6f, 10, 11 och 12f.

skyldighet som kristen, medmänniska och student att förmedla dessa vidare, i vilken form det än må bli.

Om det är en enda poäng som jag ber dig komma ihåg efter att ha läst denna uppsats så är det att den judisk-kristna relationen är djupt skadad efter en 2000-årig gemensam historia som under stora perioder präglats av antijudiskhet. Detta innebär dock inte att den inte går att reparera. Med ”reparera” menar jag här att vi bör ta lärdom av det som forskare hitintills lärt av den judisk-kristna relationen och hur den fortsatt bör vårdas på bästa vis. I detta grundar sig behovet av en kyrkans självdefinition. Vi har börjat upptäcka vårt judiska arv och släktskap, men vet inte hur vi skall ta oss an det eller förhålla oss till det. Jag skulle vilja hävda att det är kyrkans ansvar att lära känna den judiska tron och traditionen och att det på så vis, om än långsamt, också läcker ut till kyrkans alla rötter – medlemmarna. Redan nu bör vi inse att alla kristna har ett individuellt ansvar i att söka kunskap om den judiska traditionen och bekanta sig med dess fundamentala element. Utan att förneka de delar av historien som påverkat relationen, bör vi i ”stendahlsk” anda försöka ”börja om” där det senast bröt i relationen.

6.2 Slutsats

Mitt arbete har präglats av tre viktiga frågeställningar. Vad har Torah haft för betydelse inom traditionell judisk skrifttolkning i historia och samtid? Här önskar jag basunera ut: STOR betydelse! Torah är kärnan i judisk teologi och på alla sätt ett fantastiskt begrepp. Inte bara är det mångfasetterat i fråga om betydelser i teori och praktik, det är i en ständig process oavsett vilken judisk riktning du tillhör. Torah är med andra ord inte en statisk företeelse som gavs en gång i historien, utan fortsätter att påverka och tolkas i en samhörig kontinuitet och autenticitet med traditionen. Kontinuiteten fortsätter generation efter generation genom alla nya tider som komma skall. Torah kan beteckna lydnad (halakha) likväl som instruktion/vägledning. Det är ett begrepp som genomlyser Guds kärlek, nåd och omsorg till människan och människans respons på denna. Det är, inom judendomen, den största gåvan Gud gett till folket och det är med stor vördnad och respekt begreppet uttalas på de flesta judiska tungor.

Det är min fasta övertygelse att det är och har varit en aning förskjutet att översätta Torah med det grekiska *nomos* (lag) snarare skulle jag vilja hävda att en översättning av ordet inte alls är nödvändig, då det bör förstås i ljuset av förbundet och den judiska historien.

Trots att Torah innehåller en del legala element och i viss mån kan tänkas beteckna "lydnad", är det inte i något alls överenskommande med den del av antinomistisk tolkning som getts utrymme i kristen teologi. Inte bara har denna tolkning av begreppet gett utlopp för antijudiskhet och antisemitism under historiens gång, det vittnar dessutom om stor okunskap om judisk tro och tradition! Därmed har jag besvarat min andra frågeställning. En liten andel kristna teologer har framställt Torah som "lagen." Lagen i sig är inte en dålig översättning, men har tolkats på ett sätt som ställer det i stark kontrast till det kristna evangeliet. En problematisk framställan som systematiskt ställt upp hinder gentemot den judiska tradition som den kristna traditionen är sprungen ur. Inte bara har denna antinomistiska tolkning gett upphov till oförståelse gentemot den judiska tron, jag skulle också vilja hävda att den gett upphov till oförståelse inom vår egen kristna tro. Jag håller med de forskare som menar att kristna har satt hinder för sig själva i det avjudaiserande förhållningssätt de praktiserat i fråga om Jesu härkomst, religiösa tillhörighet och den judiska kontext som allting började i. Rent praktiskt syns detta i de svårigheter som finns i de kyrkans dokument och skrifter, där man valt att tolka enkla stycken om t ex Jesu kärleksfulla lära som ett genuint "urkristet" påfund, medan svårare stycken ställts i kontrast till detta och då klassificerats som direkt motstånd mot kristendom i judisk anda, trots att det finns i de texter som är upptagna i den kristna gemenskapens kanon!

Det är beklagligt att se att den kristna teologin spelade en aktiv roll i den anti-judiska diskursen tillsammans med andra influenser i samhället under delar av vår historia. Som individ skäms jag för att vara en del av detta, både i historia och nutid. Jag menar, likt t ex Stendahl och Svartvik, att dessa teologiska konstruktioner inte tagits itu med inom den kristna teologin. Man vill gärna avfärda det som t ex "den senmedeltida kyrkans nycker" när det i själva verket finns kvar i den kristna kyrkans medlemmars undermedvetna (och ibland medvetet). Jag menar att vi behöver göra upp med antijudiska motiv i den kristna teologin en gång för alla och att alla kristna medlemmar behöver spela en aktiv del i detta arbete. De tidigare nämnda dokument som uppkommit i syfte att stärka den judisk-kristna relationen, poängterar också vikten av att göra upp med teologiska konstruktioner som försvårar en fortsatt dialog.

Min tredje fråga berörde om det finns en förnyad förståelse av hur Torah bör tolkas. Mitt svar är att ja, det finns en förnyad förståelse. Detta innebär dock inte att den behövs för

att definiera vad Torah är eller hur den bör tolkas. Det gjorde det judiska folket alldeles perfekt själva, för 2000 år sedan. Deras självförståelse av Torah är beundransvärd, än idag och är av fundamental vikt för judendomens existens och identitet som gemenskap. Snarare bör den förnyade förståelsen tydligare konkretiseras kring hur Torah misstolkades av den kristna teologin och hur vi kan arbeta för att kristna skall få lära känna den judiska tron och traditionen. Detta är något jag nämnt åtskilliga gånger i uppsatsen och vi återkommer till såväl Leo Baecks legitima citat som Stendahls, Van Burens och Svartviks förslag – nämligen: enda sättet att göra upp med detta fatala misstag, denna antijudiskhet, är att lära känna judisk tro och tradition på djupet. Att göra sig bekant med fundamentala begrepp men framför allt yrkar jag på det som är det allra viktigaste - att våga möta levande judendom. Först då kan vi lägga våra fördomar åt sidan och lära känna varandra på riktigt, panim-el panim – ansikte mot ansikte.

Käll- och litteraturförteckning

Baeck, Leo. 1902. *Harnacks Vorlesungen über das Wesen des Christentums. Sonderabdruck aus "der "Monatsschrift für Geschichte u. Wissenschaft des Judentums."*

Beltzickoff, Boris.1992. *Nazism och kristendom ur ett judiskt perspektiv.*
Stockholm/Stehag: Brutus Östlings Bokförlag Symposium.

Bibel 2000.

Carroll, James.2001. *Constantine´s Sword – The Church and the Jews.* USA: Houghton Mifflin Company.

Cohn-Sherbok, Dan.1996. *Modern Judaism.* USA: St. Martin´s Press, Inc.

Crüsemann, Frank.1992. *The Torah – Theology and Social History of Old Testament Law.* Fortress Press, Minneapolis.

Den svenska psalmboken med tillägg. 2002. Verbum förlag AB.

Eisen, Arnold M. 1998. *Rethinking modern Judaism: ritual, commandment, community.*
USA: The University of Chicago Press.

Fishbone, Michael.2008. *Sacred Attunement- A Jewish Theology.* The University of Chicago Press, London.

Gillman, Neil. 2008. *Doing Jewish Theology: God, Torah & Israel in Modern Judaism.*
USA: Jewish Lights Publishing.

Gritsch, Eric W. 2012. *Martin Luther´s Anti-Semitism – Against His Better Judgment.*
USA: Wm B. Eerdmans Publishing Co.

Hedner Zetterholm, Karin.2008. *Inte i himlen! Text, tolkning och tillämpning i judisk tradition.* Arcus förlag, Lund.

”I vår tid- en ny relation mellan Judar och Kristna.” Utgiven av Samarbetsrådet för Judar och Kristna. 2013. S 3-18.

Kaplan, Mordecai M. 1994. *Judaism as a Civilization – Toward a Reconstruction of American-Jewish Life*. 5 uppl. USA: The Jewish Publication Society.

Larsson, Göran. 2006. *Tid för Gud – Judiska och kristna perspektiv på de judiska högtiderna*. Arcus förlag, Lund.

2007. *Uppbrottet – Andra Moseboken i judisk och kristen tradition*. Arcus förlag, Lund.

Lopatin, Asher. 2010. “Five Pillars of Orthodox Judaism or Open Charedism.” I *Jewish Theology in Our Time – A New Generation Explores the Foundations & Future of Jewish Belief*, red. Elliot J Cosgrove, 81-92. USA: Jewish Lights Publishing.

Odeberg, Hugo. 1990. *Kristus i Gamla Testamentet*. 4 uppl. Göteborg: Kyrkliga förbundets bokförlag.

Pihlajamäki, Heikki & Saarinen, Risto. 2006. ”Lutheran Reformation and the Law in Recent Scholarship.” I *Lutheran Reformation and the Law*, red. Virpi Mäkinen, Nederländerna, Leiden: Brill. S 1-17.

Sanders, E.P. 1977. *Paul and Palestinian Judaism – A Comparison of Patterns of Religion*. London: SCM Press Ltd.

Siegel, Seymour. 1993. ”Theology, Torah and the Man of Today.” I *Judaism in Cold War America 1945-1990*, red. Neusner Jacob. Volym 7: Conserving Conservative Judaism: Reconstructionist Judaism. New York: Garland Publishing, Inc. S 294-304.

Stendahl, Krister. 1976. *Paulus bland judar och hedningar*. Fortress Press, Philadelphia.
1986. *Meningar*. Göteborg: Verbum förlag.
1995. *Final Account – Paul’s Letter to the Romans*. USA: Fortress Press.

Svartvik, Jesper. 2001. "Judisk tro och kristen i ett religionsteologiskt perspektiv." I *Hela jorden är Herrens – Olika tro sida vid sida*, red Olsson, Birger (Teologiska Institutionen i Lund.) S 57-70.

Svartvik, Jesper. 2006. *Bibeltolkningens bakgator – Synen på judar, slavar och homosexuella i historia och nutid*. Verbum förlag AB, Stockholm.

Svartvik, Jesper. 2011. "Reading the Epistle to the Hebrews Without Presupposing Supersessionism." I *Christ Jesus and the Jewish People Today – New Explorations of Theological Interrelationships*, red Cunningham, Philip A. Sievers, Joseph, Boys, Mary C. Henrix, Hans Hermann samt Svartvik, Jesper. USA: Wm. B. Eerdmans Publishing Co. S 77-91.

Svartvik, Jesper. 2013. "Introduction: "For Six Strange Weeks They Had Acted As If They Were Friends." I *Religious Stereotyping and Interreligious Relations*, red. Svartvik, Jesper & Wirén, Jakob. USA: Palgrave Macmillan. S 1-18.

Svartvik, Jesper. 2014. "Är det i ljuset av den judisk-kristna dialogen dags att ompröva begreppsparet "lag och evangelium"? *Magasin om Religionsmöde*. S 25-48.

Söderlund, Rune. "Systematisk-teologiska reflektioner över Hugo Odebergs "Fariséism och kristendom", *Hugo Odeberg: Till 100-årsminnet av hans födelse* (Göteborg: Lutherstiftelsen, 1998). S 107-122.

Tomson, Peter J. 1990. *Paul and the Jewish Law: Halakha in the Letters of the Apostle to the Gentiles*. Assen/Minneapolis: Van Gorcum/Fortress.

Van Buren, Paul Matthews. 1995. *A Theology of the Jewish-Christian Reality- A Christian Theology of the People Israel*. Volym 2. USA: Maryland: University Press of America.